

Türkiye’de Ulusal Kalkınmacılığı ve Sümerbank’ı Yeniden Düşünmek¹

Burak Kesgin²

Özet

Sümerbank ve işletmeleri üzerine farklı disiplinlerce ortaya konulmuş bir çok araştırma bulunmasına karşın konu kalkınma çalışmaları perspektifinden fazlaca ele alınmamıştır. Modernleşme temasının egemen olduğu bu yazın Sümerbank’ın özellikle de başlangıç döneminde yaşadığı sorunlara pek fazla değinmediği gibi dönemler arası değişimi ve farkları da yeterince vurgulamaz. Buna karşın Sümerbank’ın öyküsüne geniş bir perspektiften bakıldığında başarılar kadar Türkiye’nin kalkınmasına ilişkin genel sorunların yansımaları da görülmektedir. Söz konusu yazında modernleşmeci bir bakış açısına dayanan ve bir çeşit “altın çağ” anlatısı içinde kurumu idealleştirmeye yönelik bir eğilim göze çarpar. Oysa plandan uygulamaya geçiş kolay olmadığı gibi üretim sürecinde karşılaşılan güçlükleri aşmak yoğun bir çaba ve daha fazla yatırım gerektirmiştir. Bu açıdan Sümerbank başlangıçta yaşanan sürekli ve nitelikli işgücü sorunu, sanayi işletmeciliğine dair yönetsel yetersizlikler, verimsizlik gibi somut sorunları yanında patronaj ilişkileri, devlet kapasitesi, gömülü özerklik gibi kalkınma sürecine ilişkin genel kırılgenlikleri gösteren bir vaka olarak ele alınabilir. Faaliyet gösterdiği dönemde ülkenin gereksinimlerinin karşılanması ve dışarıya bağımlılığın azaltılması yanında özel sektörün oluşumuna sağladığı yaşamsal katkı Türkiye’nin kalkınma öyküsünde bu kurumu bir mihenk taşı haline getirir. Bu çalışma söz konusu öyküyü Türkiye’de çağdaş iktisadi düşüncenin ve ona bağlı bir ulusal kalkınma anlayışının şekillenmesinden başlayarak Sümerbank’ın ilk fabrikası olan Kayseri Bez Fabrikası’nın yaşam döngüsü üzerinden kalkınmacılık tartışmaları içinden ele almıştır.

- 1 Bu bölüm yazarın künyesi verilen aynı isimli doktora tezinden türetilmiştir. Kesgin, B. (2013) Erken Cumhuriyet Dönemi Kalkınma Arayışları ve Sovyet Deneyimi: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- 2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, burakkesgin@beykent.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4783-8225

Giriş

Türkiye’nin ulusal ekonomisinin ve sanayisinin kurulmasında tartışmasız önemde bir rolü ve yeri olan Sümerbank akademik yazında farklı disiplinlerin araştırmalarına bir çok kez konu olmuştur. 1980 sonrasındaki Sümerbank literatürüne bakıldığında çalışmaların ağırlıkla seçili fabrikalara odaklanan (mimarlık alanında özel bir ilgi gösterilen) ya da farklı disiplinlerin merceğinden kurum tarihçiliği yapan araştırmalar olduğu görülür. Bunun yanında kurum devletçilik, iktisat, emek tarihi ve özelleştirme tartışmaları yazını içinde de kendine kayda değer yer bulmuştur. Bu alanlarda yapılan çalışmalar Sümerbank’a ilişkin çok önemli noktalara ışık tutarlar. Bunun yanında Sümerbank kurum tarihçiliği alanında kendi tarihini kendi yaptığı yayınlarla okuyucuya ulaştırmak konusunda diğer kurumlarla kıyaslandığında başı çekmektedir (Göldöşüren, 2021). Zafer Toprak (1988) ve Murat Koraltürk (1997) tarafından kurumca ısmarlanarak hazırlanmış monografiler bu çalışmaların en önemlileridir. Diğer taraftan geçmişte Sümerbank’ın yine kendi yayınladığı sürekli yayınları da bulunmaktadır. Kurum bu açıdan kendini kendi anlatmak konusunda geçmişten beri sistematik bir çaba içinde olmuştur. Tüm bu açılardan Sümerbank, akademik ve akademi dışı yazını kapsayacak üzerine hatırı sayılır bir külliyatın bulunduğu bir kurumdur.

Bir kısmı kitaplaştırılan lisansüstü çalışmalara bakıldığında ise 1980 sonrasında doğrudan kurum üzerine yazılan yüksek lisans, sanatta yeterlik, tıpta uzmanlık ve doktora tezlerinin sayısı elliye yakındır. Bu çalışmalar içinde kısıtlı sayıda doktora tezi bulunduğu gibi bunlar arasında kalkınma, iktisat, politik ekonomi ya da sosyoloji alanında kısıtlı sayıda çalışma bulunur. Bu bölüme kaynaklık eden doktora tezi ilgili düzeyde yapılmış son çalışmalardan biridir (Kesgin, 2013). Mimarlık, Şehircilik ve Bölge Planlama geçmişte olduğu gibi günümüzde Sümerbank’a ve yerleşkelerine ilgi göstermeyi sürdürmektedir. Mimarlık alanında Özlem Arıtan’ın (2004), Burak Asiliskender’in (2008) ve Senem Zeybekoğlu’nun (2009) çalışmaları kendi disiplinlerinin sınırlarının ötesinde değerlendirilebilecek kapsamlı çalışmalar olarak göze çarpar. Kitaplaştırılan doktora tezleriyle Janset Özen Aytemur (2010) Sümerbank’ı işletme disiplini merceğinden analiz ederek özgün bir çalışma ortaya koyarken, Serkan Tuna (2009) okuyucuya geniş bir perspektiften zengin bir bilgi kaynağı sunar. G. Senem Gençtürk Hızal’ın (2013) yine doktora tezine dayanan çalışması ise Sümerbank’ı erken Cumhuriyet döneminde reklamlar, ilanlar ve gündelik yaşamın modernleşmesi üzerinden ele alır. 2000’lerin sonuna doğru azalan ilginin ardından 2010’ların ortasından itibaren Sümerbank son yıllarda yeniden ilgi konusu olmaya başlamış, geçtiğimiz birkaç yılda eskiye oranla daha fazla yayın yapılmıştır. Bir anlamda Sümerbank yeniden keşfedilmiştir. Makalelere bakıldığında mimarlık ve

tekstil alanlarında devam eden bitmeyen ilginin yanında sosyal bilimlerde emek tarihçiliği alanında yapılan çalışmalar (Turgay, 2022; Turgay & Çelik, 2022) dikkat çekmekte, daha önce ele alınmış konuları yeni belge ve bilgiler ışığında yeniden ele alan araştırmalar yazına katkı sağlamaktadır. Yaşar Semiz ve Güngör Toplu'nun (2019; 2023) Kayseri ve Ereğli fabrikalarını ele alan araştırmaları, Mehmed Gökhan Polatoğlu'nun (2021) Sümerbank'ı geniş bir kalkınma perspektifinden ve dönemler üzerinden ele alan çalışması zengin birer bilgi kaynağıdır. Burada bir kısmına değinilen Sümerbank üzerine zengin ve değerli bir çok çalışma olmasına karşın hem akademik yazında hem de popüler-akademik çalışmalardan kendini farklı biçimlerde gösteren bir eğilim Sümerbank'ın parlak dönemine, başarılarına ve modernleştirici rolüne fazlaca odaklanmaktır. Bu literatürde dikkat çeken bir diğer sorun ise eleştirel bir bakış açısının ve metinler arası bir diyalogun eksikliğidir. Çalışmalar çoğunlukla bilgi kaynağı olarak akademik açıdan tatmin edici olsalar ve içeriklerinde konunun fazlaca tartışılmamış boyutlarına işaret etseler dahi varılan sonuçlarda benzer yerlere işaret edilmekte, modernleşmeci bir bakış açısından üzerinden kurumun önemi ve değeri öne çıkarılmaktadır. Sümerbank'ın tarihsel önemi ve sembolik değeri tartışılmazdır ancak bu kurumu “aura”sını bozmamak adına belirli olumlu çerçeveler içinden ve devlet merkezci bir bakış ile sunmak ilgili yazının zenginleşmesinin önünde bir engel olarak görülmelidir. Bu açıdan yakın dönemde Ahmet Zaifer'in çalışmaları ayrı bir yerde durmaktadır. Zaifer (2021) baskın güçlü devlet geleneği literatürünün kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) gelişim sürecini devletin kendi varlığını sürdürmeye ve toplum üzerinde kontrol sağlamaya yönelik bağımsız bir proje olarak yorumlamasının bu kurumları tam olarak açıklamakta yetersiz olduğunu öne sürer. Bu bakış açısının temel sorunu devleti toplumsal sınıflardan ayrı (ve hatta onlara karşıt) bir dış varlık olarak konumlandırmaktır. KİT'lerin gelişimi Türkiye'de sınıfsal sanayi çıkarları tarafından yönlendirilirken, kalkınmanın ve kapitalizmin ön koşullarını yaratması bekleniyordu. KİT'ler sermaye birikimin stratejisi olarak ilgili dönemde burjuvazinin farklı kesimlerine endüstriyel girdi ve yatırım sermayesi sağlamış bunun yanında istihdam fırsatları, yüksek ücretlerle işçi sınıfına ve halka çeşitli olanaklar sunmuştu. Zaifer'in altını çizdiği Sümerbank gibi kamu iktisadi işletmelerinin milli burjuvazinin yaratılmasına yapmış olduğu katkı, bu bölüme kaynaklık eden tezin de vurguladığı üzere ilgili yazında modernleşmeci perspektifle kıyaslanınca fazlaca öne çıkmayan bir boyuttur. Sümerbank kültürel modernleşmeci idealler konusunda kısıtlı bir başarıya ulaşmışsa da, milli bir burjuvazinin yaratılması ve özel sanayinin gelişimi de dahil içinden çıktığı iktisadi milliyetçilik anlayışına uygun çıktılarını sağlamıştır. Bu çalışmada, öncelikle söz konusu anlayışın gelişimine yol açan

etkenler ve fikrinin gelişimi ele alınmış, sonrasında Cumhuriyet dönemi ulusal kalkınmacılık düşüncesinin ve Sümerbank’ın kuruluşuna bakılmıştır. Ardından bu kurum Kayseri Bez Fabrikası üzerinden farklı dönemlere bakılarak incelenmiş, son olarak da kalkınmacı devlet yazını içinden Sümerbank’ın nasıl ele alınabileceği tartışılmıştır.

1. Geç Osmanlı Döneminde Ekonomi ve Sanayileşme Çabaları

Osmanlı ekonomisi 19. Yüzyıl’a az gelişmiş biçimde girmesine karşın uç veren farklı sorunların ve onların karşılıklı etkileşiminin yarattığı olumsuz tablo ne içeriden ne de dışarıdan uzunca bir süre tam olarak fark edilmemiştir. İktisadi durgunluk, gelişmemiş finansal piyasalar, gayrişahsi ticarete uygun olmayan mahkemeler ve sermaye birikimine ket vuran yasal sorunlar kısmen fark edilmişse de bunların hepsinin birden dünyadaki rekabete ayak uydurmak üzere gereken dönüşümü bir arada engelledikleri görülemedi. Aslında Osmanlı ekonomisi yapısal sorunlarla asırlardır uğraşmakta, yenilenmeyen ekonomik kurumlar, üretim teknolojileri ve geliştirilemeyen altyapı gibi nedenlerle İmparatorluğun çok geniş bir alanı iktisadi açıdan geri kalmışlık olgusuyla uzun zamandır karşı karşıyaydı. Batı’da modern ekonomik kurumlar sayesinde yakalanan gelişme yörüngesine girmek mümkün olmamıştı (Kuran, 2002; 2011). Sorunun farkına varıldığı 19. Yüzyıl’la birlikte İmparatorluğu çöküşten korumak için çağdaşlaşma yönünde atılan adımlara iktisadi politikalar da değişim de eklenecek ancak bunlar Batı’yla açılan makasın kapanmasına yeterli olmayacaktı. Osmanlı merkez bürokrasisi 19. Yüzyıl’da Avrupa sermayesine pazarlarını açarak ticaret ve yatırımları teşvik yoluyla hem vergilerini artırmayı hem de altyapısını geliştirerek kendini uluslararası rekabete karşı korumayı düşünmüştü. Ancak hesaplar tutmamış harcamalar artan vergi gelirlerinin üzerinde kalmış ve devlet istediği mali ferahlığı sağlayamamıştı. Yabancı pazarlarla eklemleme sayesinde hammadde mamul madde ticareti gelişmesine karşın kalkınmaya yönelik yatırımların tarım, sanayi, madencilik gibi alanlara etkisi de çok sınırlı kalmıştı (Pamuk, 2005). Kapitalizme eklemleme süreci geleneksel üretim üzerinde de yıkıcı etkilere yol açabiliyordu. Bir sonraki yüzyılda Cumhuriyet döneminin ilk sanayi yatırımları arasında yer alacak tekstil üretiminde yaşananlar bu durumun çarpıcı örneklerindedir.

Halil İnalıcık’a göre Osmanlı toplumunda pamuklu, pamuklu ipek karışımı kumaşların, giyim kuşam ve döşemelik olarak çok geniş kullanım alanları bulunmaktaydı ve bu geniş talep köylerde ve kentlerdeki bir çok el dokuma sanayiiyle karşılanmaktaydı. İthal malların girişinden önce Anadolu’da pamuklu sanayinde uzmanlaşmış bazı bölgeler iç ihtiyacı karşıladığı gibi pamuk yetiştirmeyen Kuzey ülkelerine, Avrupa’ya da belirli oranda ithalat

yapılmaktaydı. Üretim ve ticaret boyutlarıyla pamuklu sanayi belirli bir dönem için hububattan sonra Osmanlı ekonomisinin en önemli sektörlerinden biriydi. İncalcık'a göre pamuklu üretim ve ticaretindeki uzun vadeli değişimler İmparatorluk ekonomisindeki bazı yapısal değişimlerin de nedeniydi. Özellikle 1600'lerden başlayarak ithal edilen pamuklular İmparatorluğun dış ticaret dengesinde tüm diğer ithal ürünlerinden daha önemli bir ticaret malı haline gelmişti. 19. Yüzyıl'a gelene dek arada Hint pamuklularının istilası yaşanmışsa da bu durum Osmanlı pamuklu sanayisini çöküşe götürmemiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda Türk ustaları bazı çeşitlerde Hintli rakiplerini taklit ettikleri gibi hammadde ve emek konusunda rekabet olanakları nedeniyle de iç sanayiye ayakta tutmayı başarmıştır. Bu durum 1800'lerde değişmeye başlamış İngilizler Osmanlı pazarında iplik alanında güçlenmeye başlamış kısa bir sürede geleneksel üretim merkezlerinde dahi İngiliz ipliği üretimin ana girdisi olmuştur. 1825-1830 döneminde pamuk ipliği ithalatı 3 katına, sonraki beş yılda 6 katına, 1860'da, 1825'deki rakamın yaklaşık 40 katına çıkmıştır. Pamuklular ise 1860'da 1825'in 65 katına erişmiştir. Dış ticarete Osmanlı İngiltere'nin üçüncü büyük pazarı haline gelirken 1850'de 8,5 milyonluk bu ticaretin üç milyonu dokumalardan gelmeye başlamıştır. Bu durum yerel geleneksel üretimi büyük bir darbe indirmiş, dokumacılar işsiz kalmış, Osmanlı tekstil sanayi çökmüştür. Osmanlı artık tekstil üreticisi bir ülke olmaktan çıkmış dünya sistemi içinde kendisine düşük fiyata yüksek kalite bir pamuk üreticisi rolü biçilmiştir. Bu dönemdeki bir İngiliz raporu bunu açıkça ifade etmiş, Amerikan İç Savaşı'nın da ortaya çıkardığı koşullar içinde Türkiye hammadde üreticisi konumuyla ilişkilerin daha da geliştirilmesi gereken bir ülke olarak konumlandırılmıştır. Raporun yansıtıklarında anlaşıldığı üzere İngiliz kapitalizmi Osmanlı pazarını fiyat, kalite, talep koşulları gibi çok geniş açıdan gönderdikleri ajanlar ve konsoloslar tarafından iyice inceleyerek ona göre strateji oluşturmuştur (İncalcık, 1993). Osmanlı tekstil sektörü 18. Yüzyıl'ın sonunda Avrupa dışındaki ülkelere hammadde ve iplik ihraç etmekte ve tekstildeki iç tüketiminin yalnızca yüzde üçlük kısmı Avrupa'dan gelmekte, yerli üretim 19. Yüzyıl'ın ilk yirmi yılına ülkeye yetmektedir. Küçük ölçekli imalathanelerde yapılan bu üretimi gerçekleştiren zanaatkârlar üç ana niteliğe sahiptir. Birinci grubu hem başkalarını çalıştıran hem de kendi çalışmaya devam eden imalathane sahipleri oluştururken, ikinci grubu kentlerde yaşayan mülksüzleşmiş, ücret geliriyle geçinenler, üçüncü ve son grubu da kırsaldan tamamen kopmamış mevsimlik çalışanlar meydana getirir. Toplumsal ve siyasal kontrol amaçlı olarak bu imalathaneler devlet tarafında loncalara bağlıydıysalar da 19. Yüzyıl'ın sonlarına doğru loncaların etkisi pek kalmamıştır. Tekstil üretimi bölgesel olarak değişiklikler gösterse de doğrudan pazara yönelik ve siparişe dayalı olmak üzere iki

biçimde gerçekleştirilmekteydi. 19. Yüzyıl’da nüfusunun yaklaşık yüzde 80’lik kısmının kırsalda yaşadığı Osmanlı’da Avrupa ürünlerinin girişinden önce pamuk ipliği, kumaşın üretimi çoğunlukla kırsalda yapılmaktaydı ve imalathaneler yanında doğrudan tüketim için evlerde yapılan üretim önemli bir yer tutmaktaydı. Avrupa sanayi mamullerinin rekabetinden ilk ve en fazla etkilenen kesim bir miktar ihracat da yapmakta olan şehir imalathaneleri olmuştur. 1838’den sonra imzalanan serbest ticaret anlaşmaları bunun başlıca nedenlerindedir. Bu anlaşmalarla ithalat vergi oranları %5 gibi çok düşük bir oranda tutulurken, ihracat gümrük vergi oranları %12 gibi çok daha yüksek oranda tutulduğu gibi 1870’e kadar imparatorluk içinde bölgeden bölgeye yapılan iç ticarete de bu %12 oranı uygulanmaktaydı. 1820 ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde ithal malı pamuklu kumaş ve iplik ithalatı yüz kat, kişi başı ithal tüketimi elli kattan fazla artmıştı. 1910’ların başına gelindiğinde ise tüketim içinde ithal malların oranın yüzde sekseni aşacaktı. 1870’lerin başında bile imparatorlukta tek bir modern tekstil fabrikasının olmadığı gibi yerli üretim tamamıyla geleneksel zanaatlara dayanmaktaydı. Osmanlı’da ise 1840’tan sonraki ithal malı istilasını izleyen otuz yılda zanaatların yıkılması ve ciddi istihdam kayıpları söz konusu olsa da çeşitli direniş ve uyum biçimleri de geliştirilmişti. Kent imalathaneleri kırsal iplikten vazgeçerek, daha ucuz ve dayanıklı ithal iplik kullanarak üretimlerine devam etmeyi başarmışlardı. Buna olanak sağlayan, pamuklu kumaş desenlerinde ithal ürünlere göre yerel beğenilere hitap etmiş olmalarıydı. Pamuklu tekstil alanında modern fabrikalar ilk olarak ordu, saray ve devletin genel ihtiyaçlarını karşılamak üzere devlet mülkiyetinde kurulmuştu. Bu fabrikaların yaşayabilenlerinin bir kısmı Cumhuriyet’e ve son olarak da Sümerbank’a geçecekti. Üretimleri devlet tarafından satın alındığı, ithal rekabetine korundukları halde 1850’lerin başında Avrupa makineleri, Avrupalı ustalar ve Avrupa hammaddesiyle üretim yapan bu tesisler çökmüş Türkiye’de ilk kumaşı üreten bu sanayilerden Bakırköy’deki hariç neredeyse hiçbir şey kalmamıştı. 1913 yılına kadar devletin tekstil yatırımlarına destek vermediği gibi ve loncaların direnişini de sanayileşmeyi engellemekteydi. Selanik ve Makedonya’da 1880’lerde kurulan iplik fabrikaları yerel olarak etkili olmayı başarsa da ülke çapında etkili olamamış, bunların ardından Adana, İstanbul, İzmir ve diğer kentlerde iplik fabrikaları kurulmuştu. Buna karşın bu fabrikalardaki üretim, iç tüketimde kullanılan ipliğin 1909–1911 yılları arasında ancak dörtte birinden azına cevap vermekte olduğu, kumaş üretimi ise iç tüketimin ancak yüzde bir buçuğunu karşılayacak düzeydedir. Bu fabrikalardaki toplam istihdam ise birkaç bin kişiyi aşmamaktaydı (Pamuk, 2005). Tekstil alanında görüldüğü üzere Osmanlı bir çok sanayi ürününde dışarıya bağımlı hale gelmişse de 19. Yüzyıl’daki sanayileşme çabalarının

ve girişimlerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini öne süren görüşlere ve bu çabalara da değinmek gereklidir. Modern iktisadi kurumların Batı'ya göre geç kurulduğu, bağımlı bir çevre ekonomisine gelmiş Osmanlı'nın modern bir ulusal ekonomi inşa etmesi zaten koşulları gereği pek fazla olanaklı olmasa da bu alanda yapılan girişimleri göz ardı etmek de mümkün değildir. Devleti kurtarma çabalarına paralel olarak gerçekleştirilmeye çalışılan iktisadi atılımlar her ne kadar amaçlanan başarı düzeyine ulaşamamış modern bir ekonomi kurabilmek adına yavaş ve kısıtlı bir birikim 19. Yüzyıl'ın ortasından itibaren oluşmaya başlamıştı.

Engin Kırılı'ya göre Tanzimat'la birlikte devlet tarafından tekstil gibi alanlarda yapılan sanayi yatırımları saraya ve orduya tedarik yanında Batılı yaşam tarzının ve tüketim alışkanlıklarının yol açtığı yeni bir takım gereksinimlerinin karşılanmasını da amaçlıyordu. 19. Yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti tarafından gerçekleşen fabrika kurma çalışmaları temelde bu tip ihtiyaçları karşılamayı amaçlamışsa da çeşitli teknolojik gelişmeleri takip etmek, dış ticaret açığını azaltmak ve yeni istihdam alanları oluşturmak da hedefler arasındaydı. 1840'lı yıllarda devlet tarafından başta tekstil sektöründe, porselen, cam ve demir sanayinde kurulan sanayi tesisleri aslında bu alanda bir program ve iradenin varlığına işaret etmektedir. Nitelikli işgücü ya da insan sermayesi sorununu çözmek üzere başlatılan girişimleri de bu bağlamda anmak gereklidir. Faaliyetini sürdürmeye devam edenlerin çoğunluğu ileride Sümerbank çatısında toplanacak devlet öncülüğünde fabrikalaşma, sonrasında yerli-yabancı şirketleri teşvik biçiminde ilerleyen ancak zayıf kalan sanayileşme çabaların en kronik sorunlarının başında nitelikli işgücü sorunu gelmektedir. Yurt dışından nitelikli personel ve işçi getirmek, yurt dışına işçi ve öğrenci göndermek, sanayi okulları açmak ve sanayi alayları kurmak gibi çözümlere başvurularak bu sorun çözülmeye çalışılmışsa da istenen sonuçlar tam olarak elde edilememiştir. Engin Kırılı'ya göre bu girişimlerden istenen ideal sonuçlar alınmasa da kazanımları da göz ardı etmemek gerekmektedir. Kırılı'ya göre bu dönemde gerçekleştirilen çabalar sayesinde devlet ve toplum Batı'da yaşanan teknik ve teknolojik gelişmelerden tam anlamıyla kopmamayı başarmıştır (Kırılı, 2017; 2021). İlgili dönemde sanayileşme yönünde bir irade ve programın olduğunu savunan Ekrem Erdem'e (2016) göre de İmparatorluk 19. Yüzyıl'ın başından itibaren bu alanda bir politika benimsenmişse de finansman sorunları, beşeri sermaye birikiminin yetersizliği, kapitülasyonlar, çıkar gruplarının etkisi, hâkim iktisadi zihniyetin tutuculuğu ve engellemeler nedeniyle sanayileşme çabaları başarıya ulaşamamıştır. Söz konusu değerlendirmeler dikkat çekici ve daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulan bir alanı işaret eder. Buna karşın sanayileşme yönünde girişimler önemsiz değilse de İmparatorluğun

uluslararası sistem içindeki konumunu ve benimsemediği politikaları hatırlamak zorunludur.

Sanayi kapitalizmi kıta Avrupa’sına yayılırken ve ekonomik açıdan zayıf ülkeleri çeperine alırken Osmanlı başlangıçta 1838’de İngiltere’yle olmak üzere bir çok Avrupa devletiyle imzaladığı anlaşmalarla onlar lehine çok avantajlı ticaret olanakları sağlamıştı. Oysa aynı dönemde yükselen İngiliz ve Fransız gücüne karşı Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Alman prenslikleri köklü önlemler almış, Almanlar ayrıca Alman Gümrük Birliği’yle (*Zollverein*) kendi ulusal pazarını kurarak dış rekabete karşı koruyucu önlemleri devreye sokmuşlardı. Kalkınma çaba kapitülasyonlar nedeniyle ve Tanzimat’la hız kazanacak biçimde Avrupalıların imtiyazlarından yararlanmak üzere onların himayesine giren gayrimüslim Osmanlı tüccarların gelişimi kalkınma açısından başka sorunları da yaratmaktaydı. Bu sınıf elde ettikleri ayrıcalıklar ile güçlü bir ticaret oligarşisi oluşturmuş, yeni ekonomik düzen geleneksel üretim üzerinde olumsuz etkilerde bulunmuş, tavizli ithalatla rekabet edemeyen geleneksel el sanatları çözülmeye başlamış, ihraç edilmeleri nedeniyle fiyatları artan hammaddelerin yoksunluğu yerli üretime darbe vurmuştu. Osmanlı’nın iç dinamikleri, bu çöküşün sermaye birikimi ve teknoloji değişimi yoluyla daha ileri bir örgütlenme aşamasına geçilmesine izin vermediği gibi, finans kapitalin yüksek getirisi de bunu engelliyor, yüksek faiz, iltizam sistemi, spekülatif para hareketleri nedeniyle sermaye sahipleri üretime yönelmiyordu. Reaya bir fabrika, değirmen ya da çiftlik kurmak yerine parasını mücevhere yatırmayı tercih ediyordu (Kazgan, 2006). İmparatorluk genelinde giderek daha fazla azınlık yabancı bayraklar altında Avrupa ticaretine katıldı. 19. yüzyıl boyunca pek çok azınlık yerel ticari bağlantılarını sürdürürken kolayca bir yabancı vatandaşlık edinmeye ve böylece yabancıların sahip olduğu avantajlarından yararlanmaya devam etti. Azınlıkların Müslümanlara karşı üstünlük kurması, 19. yüzyılda Osmanlı toplumu içinde önemli bir toplumsal kutuplaşmaya yol açtı. İç ticaret, sanayi ve zanaat ve mesleklerle uğraşan Osmanlı sosyal grupları, dini hatlara göre farklılaşmaya başladı (Göçek, 1999). Osmanlı ekonomisinin bu dönemdeki olumsuz görünümü ve sanayileşme çabalarının yetersiz kalmasında çağdaş iktisat düşüncesi alanındaki eksiklere dikkat çekilmektedir.

2. Çağdaş Osmanlı İktisat Düşüncesi ve “Milli İktisat”ın Gelişimi

19. Yüzyıl’da imparatorluğu çöküşten kurtarmak için devleti çağdaşlaştırma çabasına girmiş olan Osmanlı seçkinlerinin çağdaş iktisadi

düşünceyle ilişkileri zayıftı. Ahmed Güner Sayar'a göre (2000) "değil Yeni Osmanlılar, ondan sonraki entelektüel kuşak içinde yol almış Jön Türklerin bile ne teorik iktisattan nasiplerini aldıklarını ne de bizatihi somut iktisadi süreci anlayabildiklerini" ileri sürmek olanaklı değildi. Tanzimat'tan 1880'lere dek görülen bu epistemolojik boşluk felsefi düşünce geleneği kaynaklı olduğu gibi aynı zamanda konuyu derinlemesine kavramadan yüzeysel ve pragmatik bakışla da ilgiliydi. Jön Türkler "fikirleri ve ideolojileri bölük pörçük ve gevşek biçimde kullanıyor", tavırlarını entelektüel kökenler değil sistem içinde yer edinmek açısından yaşadıkları güçlükler ve devletin bekasına yönelik endişeler belirliyordu (Mardin, 2011). Osmanlı seçkinleri Batı'daki gelişmeleri yakından gözleyerek takip ettikleri, modernlik ve gelişen kapitalizmin ortaya çıkardığı teknik, kurumsal ilerlemelerle nasıl başa çıkacakları üzerine kafa yordukları halde çağdaş iktisadi kuramların ülkeye taşınması ve uyarlanması konusunda derinleşememişti. İktisat eğitimi ve yazını bunu açıkça gösteriyordu. 1850'ye kadar telif ya da tercüme, basılmış tek bir iktisat kitabı bulunmazken, 1852'den 1899'a kadar yayınlanan iktisat kitabı sayısı 10'u geçmiyordu (Sayar, 2000:44). İktisat, Batı Avrupa'da 18. Yüzyıl'ın sonuna bir bilim dalı olarak gelişmeye başlamasına karşın Osmanlı'da 1850'lere kadar modern ekonomik teoriler ve fikirler ülkeye çoğunlukla gazete yazıları şeklinde sistematik olmayan biçimde aktarılmakta, Osmanlı seçkinleri ve orta sınıfları kapsamlı teorik iktisat eserleri yerine özet ya da kılavuz niteliğinde çevirileri tercih ettiği gibi çevirmenler de orijinal eserleri bu biçimlere çevirmek için tahrif ediyorlardı. Deniz T. Kılınç'a (2015) göre çevirmenlerin esas amacı vatandaşlara imparatorluğu kurtarma yolunda bu modern disipline ait bir araç kutusu sağlamaktı. Söz konusu bu özellikler Osmanlı'nın pragmatik modernist entelektüel çevresi için ilerleyen on yıllarda da pek fazla değişmeden devam edecekti. İlerleyen süreçte iktisat alanında yayınlarda ve iktisat eğitiminde gelişmeler yaşanacak, 1860'larda ve 1870'lerde Adam Smith'in "bırakınız yapınlar" yaklaşımı hem iktisat yazınında hem de iktisat eğitiminde baskın konuma gelecekti. Mehmed Şerif gibi istisnai isimler ise ileride daha fazla benimsenecek sanayileşmenin önceliğini ve Müslümanların iktisadi etkinlikteki yerini tartışarak kimi öncü görüşleri dile getirmeye başlayacaktır. Buna karşın klasik iktisat ilkelerine dayalı liberal görüşlere karşı korumacı ve müdahaleci ekonomi politikası fikirlerinin tartışılmaya başlaması ise daha sonra gerçekleşecek, söz konusu fikirlerin etkisi ve gücü dönemin Avrupası'na ya da Rusya'ya göre oldukça kısıtlı ve dar biçimde olacaktı. 19. Yüzyıl sonlarına doğru Ahmed Midhat Efendi Osmanlı'da korumacı ekonomi politikalarını ilk dile getiren isimlerden biriydi. Batılı güçler tarafından dayatılan ve kabul gören liberal ticaret ve gümrük politikalarına karşı çıktığı gibi bu politikalar

yerine korumacı, milli önlemler alınmasını öneriyordu. Bu çerçevede 1879 yılında yazdığı *Politik Ekonomi* adlı metninde ticaret ve gümrüklerdeki liberal politikaları Osmanlı’da sanayinin çöküşünden sorumlu tutuyordu. Diğer yandan Ahmet Midhat’ın Osmanlı ekonomisi üzerine eleştirel fikirler geliştirmek ve korumacı politikalar önermek yanında List’in görüşlerini de İmparatorluk’ta popülerleştirdiği savunulmaktadır. Öncesinde ise Namık Kemal’in liberal iktisadi yaklaşımları benimsemesine karşı özellikle Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması’na karşı durduğu belirtilmektedir. Korumacı fikirlere yakın bu isimler yanında liberal görüşleriyle öne çıkan kimi isimlerin de tartışmanın diğer tarafındadır. Sakızlı Ohannes, Münif ve Portakal Mikael Paşalar ve Cavid Bey gibi isimler liberal görüşleriyle eğitim kurumlarında, sivil toplum örgütlerinde, bürokraside ve siyasette etkiliydi. Liberal eğilimlerin ağırlığına karşı ülkenin iflasi, Düyunu Umumiye’nin kurulması, Osmanlı-Rus Savaşı ve Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması liberalizmi gözden düşürmüştü, Ahmet Midhat’ın ortaya koyduğuna benzer korumacı önlemlerin yükselişe geçmesine neden olmuştur. Psalidopoulos ve Theocarakis’e göre (2011) 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra devlet Osmanlılık bağlamında bir devletçiliğe yönelmeye başlamıştır. Buna karşın 1908’e kadar ekonomi politikası liberal kalmayı başarmış 1908 sonrasında Ziya Gökalp’in ortaya koyduğu ve onun şahsında popüler hale gelen, ekonomik dengelerin Türk unsurlar lehinde değişmesini öngören Milli İktisat fikri baskın hale gelmiş ve liberalizm etkisini kaybetmiştir. Kılınç (2015) 1880’lerden itibaren yaşanan bu değişimi iktisadın Osmanlılaşması olarak adlandırırken Sakızlı Ohannes gibi liberal fikirleri savunanlar ile Ahmet Midhat gibi korumacı fikirleri benimseyenler arasındaki tartışmaların yayınlar aracılığıyla yoğunlaşmaya başladığını, 1890’larla birlikte bu anlaşmazlığın daha da güçlendiğini belirtir. Bu yıllarda İmparatorluk yıllardır bağlı olduğu liberalizmden kopmaya başlarken 1908 sonrasında korumacılık güç kazanacaktır. 19. Yüzyıl’ın sonuna doğru Osmanlı seçkinleri önce korumacılıkla ilgilenmeye başlayacak sonrasında da kendine özgü bir iktisadi milliyetçilik geliştireceklerdir. Bu anlayışın benimsenmesi iktisadi bir model arayışının ötesinde bir nitelik taşıyan ulus inşası projesinin geciken son ayağıydı. Yalnızca Batı Avrupa’da değil İmparatorluk toprağı olan Balkanlarda dahi iktisadi milliyetçilik fikrinin önemi Osmanlı’dan daha önce keşfedilmiş, örneğin Bulgaristan’da 19. Yüzyıl’ın ortasından hemen sonra milliyetçi programın parçası haline gelmeye başlamış ve geliştirilmeye başlanmıştı (Penchev, 2016). Osmanlı’ya göre Rusya’da bu fikrin kurucularından Friedrich List’ten³ ilham alan Sergei Witte 1890’ların

3 Friedrich List (1909) milli iktisadın gelişmesi için izlenmesi gereken yolları bu şekilde açıklarken, ulus sınırları dâhilinde girişimciliğe ve özel sermaye birikimine, milli oldukları sürece devlet

başında sonundan itibaren iktisadi milliyetçiliği ve devletçiliği uygulamaya geçecek (Harcave, 2004) söz konusu kalkınma program sayesinde altyapı ve sanayisini geliştirmek de dahi ekonomik gelişme açısından ciddi bir atılım gerçekleştirecekti (Allen, 2003). Yakın coğrafyada bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı'da liberal iktisat ağırlığını ve gücünü korumakta, halen bu anlayışa uygun bir ekonomi politikası uygulanmaktaydı. II. Meşrutiyet ile de bu durum hemen değişmeyecekti.

Mehmed Cavid önderliğindeki İttihat ve Terakkî (İTC) ekonomi yönetimi 1908'i izleyen ilk beş yıllık süreçte iktisadi alanda radikal değişikliklere gitmemiş hatta bu dönemde çoğunlukla gayri Müslimlerle ortaklıklar yoluyla kurulan yabancı sermaye yatırımları artmıştı. Balkan Savaşları söz konusu politika yerine milli bir ekonomik görüşün benimsenmesi açısından bir dönüm noktası olacak ve ekonomi politikası açısından parti içinde var olduğu savunulan liberalizm-devletçilik tartışmasında devletçi kanat hâkim olmaya başlayacaktı. Bu dönemde liberal politikalara karşıtlık artarken List ve Alman Tarihseclilik Okulu'ndan etkilenen, ekonomide devlet kontrolü ilkesinden hareket eden ve Müslüman/Türk burjuvazisi lehinde gelişecek bir iktisadi milliyetçilik anlayışı kabul görmeye başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı bu anlayışın tam anlamıyla oturtulmasına olanak sağlarken, devletin ekonomi üzerindeki hâkimiyeti ilgili tüm alanlar üzerinde tesis edilmiş, diğer yandan da milli sermayeyi desteklemek üzere devlet destekli otarşik ve korumacı bir sistem kurulmuştu. Bu süreçten en fazla yabancılar, gayrimüslimler ve Türk olmayan diğer Osmanlı sermaye çevreleri zarar görürken milli sermaye bu süreçten kazançlı çıkmıştı (Hanioglu, 2008). Balkan Harbi'yle birlikte İttihatçılar için milletlerin birliği fikri suya düşünce Müslüman'ı gözeten, Anadolu'ya yönelen, Türk'ü ön plana alan bir iktisadi politikada karar kılınmış, güdümlü bir ekonomi anlayışı benimsenmişti. Yeni politikayla Müslüman kayırılacak, Türk'e ayrıcalık tanınacaktı (Toprak, 2012). Tüm bu gelişmeler düşünsel bir zeminde de yürütülüyor iktisadi milliyetçilik bir

---

himayesinde geliştirilmesi gereken alanlar olarak bakar. Ona göre ulus fikrinin kökeninde, bağımsızlık ve güç fikri yatmaktadır. Oysa klasik iktisatçılar ayrı bir ulusun ekonomisini konu olarak ele almak yerine, ekonomi toplumunun genelini, insan ırkını konu yaparlar. List evrensel düzleme karşı milliyetçiliği temele alır. Ulusun politik gücüne vurgu yapan List'e göre, politik güç ulusun refahını yalnızca dış ticaretle artırmakla kalmaz aynı zamanda ülke içindeki refahın güvencesi de olur. List'e göre ekonomik kalkınmayı gerçekleştirerek kalkınmış uluslarla rekabet edebilecek konuma gelmeden zaten tam bir bağımsızlıktan söz edilemez. Siyasi irade başlangıç olarak öncelikle iç pazardan başlamak üzere milli ekonomiyi geliştirmeye yönelik tedbirlere yönelmelidir. İnsanların ekonomisi, devletin bağımsızlığına uyacak biçimde tüm ulusu kucakladığı yerde milli iktisat halini alır. Kendi topraklarında, siyasi kurumları, refahı, gücüne uygun siyasi ve ekonomik etkisi istikrar yaratmış olan bu devlet ve List'e göre halkın ya da kişilerin ekonomisiyle milli iktisat tek ve aynı şeyi tanımlar.

programa dönüştürülüyordu. Bu gelişme bir dizi yayın organı üzerinden yürütülmekteydi. *İktisadiyat Mecmuası* bunların başında geliyordu.

1915 sonbaharında milli iktisat öğretisinin kuramsal yayın organı olarak görülen *İktisadiyat Mecmuası* yayınlanmaya başlamış ekonomik milliyetçilik düşüncesi yanında Türk Dili’nden, Pantürkizm’e kadar birçok milliyetçi görüş okurlarla paylaşılmaya başlanmıştı. Jacob Landau’nun (1996) aktardığına göre çoğunlukla Almanca olmak üzere ekonomik kuramlar üzerine birçok yapıt okuyan derginin baş yazarlarından Munis Tekinalp ekonomik gelişmeleri çok yakından takip eden bir isim olarak öne çıkıyordu. Bu dergide yayınlanan ilk makalesi olan *Milli İktisada Doğru* Türkçe, Almanca ve Fransızca olarak da basılmış, makalede milli iktisat yanlısı görüşler yanında siyasetçiler ve aydınların ekonomik sorunlar yerine başka konularla uğraşmasından yakınılmıştı. Tekinalp, ulusal tasarruf, milli bankalar, milli projeler yanında Adana Ovası’ndaki üretimi Alman ve Avusturya teknolojisiyle birleştirmeyi öneren işbirliğine yönelik görüşlerini dile getiriyor, hükümetin ekonomik politikasına destek oluyor, sanayinin gelişimi, sermaye birikimi konularındaki gelişmeleri takdirle karşılıyordu. Tekinalp aynı zamanda ekonomik hayatın araştırılması ve koordinasyonu için kurulmasını istediği bir yüksek kurul ve iktisadiyat nezareti fikrini de ortaya atıyor, Almanya’da Rathenau yönetiminde planlı bir ekonominin ilk deneyimi ortaya konulurken Tekinalp bu yaklaşıma paralel fikirleri gündeme getiriyordu. Tekinalp’in görüşleri çoğunlukla Almanca ekonomi literatürüne ait çoğu orijinal olmayan ekonomik kuramlardı, buna karşın Osmanlı’nın ekonomik analizini yapması ve buradan hareketle onun gelişimi üzerine ortaya koyduğu öneriler önemlidir. Tekinalp ayrıca ustası Gökalp’ın *Yeni Mecmuası*’nda 1918 yılında tesanütçülük (solidarizm ya da dayanışmacılık) üzerine bir seri makale yayınlamış, sınıf çatışması fikrini reddetmiş bunun yerine profesyonel gruplar arasında ulusal birliği hedefleyen ve temeli karşılıklı uzlaşmaya dayanan sosyoekonomik bir birliği önermişti. Landau’ya göre Gökalp’ın düşüncesinde de önemli yer tutan bu anlayış bu iki fikir insanı arasında geliştirilmişti.

İktisadiyat Mecmuası ilk çıktığında dönem diğer bir hâkim bir yayın organı olan Yusuf Akçura’nın başında olduğu *Türk Yurdu* tarafından da List’in milli iktisat esaslarını kendine ilke edinmiş bir kuramsal yayın olarak tanıtılmıştı. *İktisadiyat Mecmuası* Türklerin Alman ulusunu örnek almaları gerektiğini belirtiyor, Almanların yarım yüzyıldan kısa bir sürede ulusal ekonomisini nasıl kurduğu anlatılıyor, bu ilerlemenin ve gelişimin kaynağında da milliyet ilkesini buluyordu. Dergiye göre milli iktisat fikri Alman malıydı ve Friedrich List tarafından ortaya konulmuştu, ona Alman halkının önceden hayal bile edemeyeceği bugünkü iktisadi gücünün ilhamını veren, nasyonal

ekonominin esaslarının belirleyen kişi olarak atıfta bulunuluyordu. List milli ekonominin esaslarını bulmuş ve bütün millet bu esasları kendine düstur ederek kısa zamanda büyük bir ilerlemeyi sağlamıştı, Alman hayatındaki her noktada milliyet hâkim olduğu gibi ekonomide de her şey milli bir bakış açısından ele alınıyordu. Almanlar bu sayede 1870 sonrasında her alanda ilk sıralara yerleşmeyi başarmışlardı. Tekinalp, List'in milli iktisat anlayışını *İslam Mecmuası*'nda da tekrar övgüyle anmış, Almanların kalplerinde Bismarck ile birlikte milli kahraman, milli iktisatçı payesine List'in sahip olduğunu belirterek, List'i "İkinci Bismarck" olarak adlandırmıştır. Tekinalp, Türkiye'de siyaset alanında Bismarck gibi kahramanlar bulunduğunu, cephedeki gelişmelerin bunu kanıtladığı söylerken buna karşın Türklerin milli iktisatçılarının Friedrich List'lerinin olmamasının büyük bir sorun olduğunu belirtiyordu. Ona göre Türkler bir an önce milli bir iktisat oluşturarak, milli iktisatçılar yetiştirmelidir. Gökalp'e göre Almanlar harsi, iktisadi ve son olarak da siyasi birlik kurarak gelişimlerini tamamlayabilmişti. Bu gelişim üç evreye denk düşen üç isimle özdeşleştirilmişti, Leibniz "Almancılık cereyanı"nı doğurarak kültürel birliğe ilham vermiş, kültürel birliği List'in çabasıyla "Zollverein" aracılığıyla iktisadi birlik izlemiş, son olarak da Bismarck siyasi birliği tamamlamıştı. Bu evreler düşünüldüğünde Türkiye'de de Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa öncülüğünde dil, edebiyat alanındaki kültürel birlik alanında öncüler ortaya çıkmış, savaş yılları ise "milli iktisat mefkûresi" iktisadi birlik sorununu ortaya koymuştu. Toprak'a aktarımıyla Gökalp'e göre geçen devrin liberal gençliği List'in görüşlerine ürkek gözlerle bakıyordu. Evrensellik vurgusu diğer bilimlerde olduğu gibi iktisatta da vardı. Oysa diğer disiplin gibi bu alanından milli unsurlardan soyutlanması mümkün değildi ama klasik iktisat bu rehberliği sunamazdı. Gökalp'in bu görüşleri List'in yukarıda ele alınan temel anlayışıyla neredeyse tamamen örtüşmektedir. Öte yandan Gökalp, dayanışmacılığı da kuramın içinde etnik denebilecek bir biçimde daha ileri biçimde ele alır gözükmektedir. Ona göre milli iktisat ancak etnik türdeşlikle mümkündü, çağdaş devlet ortak duygulara sahip etnik unsurun kendi içinde gerçekleştireceği işbölümünden kaynaklanabilirdi. Değişik etnik grupların bileşimin ancak bir cemaatler birliği yaratacağı ve çağdaş bir devlete toplumu taşıyamayacağı düşünülmekteydi. Türklerin asker ve memur, gayrimüslimlerin sanatkâr ve tüccar olduğu bir toplum çağdaş bir devlete dönüşmezdi. Türklerle "gayr-i Türk"ler arasında müşterek bir vicdan yoktu ve aralarındaki işbölümü gerçek bir iş bölümü değildi. Milli tesanütün güçlenmesi için işbölümü, ancak müşterek bir vicdana sahip unsurlar arasında yapılabilirdi. Aksi takdirde millet yapay bir millet olurdu ve gerçek anlamıyla milli iktisada ulaşamazdı. Toprak'a göre bireyle insanlık arasındaki ulus gerçeğinin List düşüncesindeki yeri İttihatçılar

tarafından benimsenmiş, İttihatçılar iktisatla siyaseti aynı potada eritmeyi düşlemişlerdi. Savaş ortamı da Osmanlı’yı uyarmış, milli iktisat çatısı altında siyasetle iktisadın ilişkisinin, yakınlığının, bütünselliğinin gösterilmesine fırsat tanınmıştı. Toprak’a göre bu koşullar ve anlayış olmasa siyasetten arındırılmış bir iktisat öğretisinin Osmanlı’da daha yıllarca belirleyiciliğini sürdürecektir, “millet” gerçeğine ulaşamayacaktı (Toprak, 2012).

David Levi-Faur’a (1997) göre ekonomik milliyetçilik bu alandaki çalışmaların görece azlığından ötürü liberalizm ya da sosyalizm kadar bilinmeyen bir kuramdır. Oysa milliyetçilik ve iktisat arasındaki etkileşim keşfedilmesi gereken oldukça önemli bir alandır. Ulus devletlerin ekonomik rollerini anlamak için yalnızca liberal ya da yalnızca Marksist bakış açıları yeterli değildir. Aslında ulus devlet ideolojik ve paradigmatik rakipleri olan sosyalizm ve liberalizmden daha fazla milliyetçiliğin bir ürünüdür. Dolayısıyla milliyetçi ekonominin anlaşılması oldukça önemli bir alan olarak ortaya çıkar. Milliyetçi politik ekonominin Almanya ve Avrupa’daki en etkili ve önemli temsilcilerinden List, hem siyasi etkinliği hem de yaşamıyla bu açıdan oldukça önemli bir figürdür. Bu bağlamda yukarıda yarım bırakılan List düşüncesinde devletin rolü tartışmasına yönelik yararlı bir açı getiren Levi-Faur’a göre ekonomik kalkınma sürecindeki dört karakteristikten dolayı List’in politik ekonomi düşüncesinde devletin rolü zorunludur. Levi-Faur, List’in devletin ekonomi için zorunluluğunu bu dört karakteristik bağlamında ele alırken aynı zamanda devletin rolüne de tekrar bakar. List’in, ticaret bağlamında milli üretici güçleri korumak üzere devlete önemli bir rol, bu role ek olarak eğitim alanında devlete önemli bir rol atfettiğini savunur. Devletin eliyle geliştirilecek eğitim, milli üretici güçlerin ekonomik alandaki gelişimi açısından da önemlidir. Her millet kendi ekonomik ilerlemesine göre eğitim sistemini geliştirmek zorundadır. Aslında bunu bir anlamda yukarıda ele alınan kolektif çalışma, işbirliğinin zorunluluğu bağlamında da milli bir bütün sağlamak için gereken bir etkinlik olarak da görmek mümkündür. Öte yandan devletin rolü yalnızca toplumdaki bireylerin çıkarlarının çatışmasını engellemek değil toplumsal grupların ve sınıfların da çatışmasını engellemek olmalıdır. Bu durum ileride de ayrıntılı biçimde ele alınmaya çalışılacak korporatizm tartışmaları ve bu tartışmalar bağlamında Türkiye örneği üzerinden de önem taşır gözükmektedir. İlgili bölümde bu konudaki paralelliklerin görülmesi de mümkün gözükmektedir. Levi-Faur’a göre List’in görüşleri devletin ekonomik rolü üzerine halen güncelliğini koruduğu gibi, bu görüşler ulus devlet ve ekonomik milliyetçilik analizleriyle ilgili de önemli fikirler vermektedir. Bir tarafta ulus devlet, ekonomi alanında yerel üretici güçlerin hamisi ve bakıp büyüteni olduğu gibi diğer tarafta da sanayileşme süreci devlele iç içedir. Milliyetçiliğin politik ekonomisi, ilgili

ülkeler açısından ekonomik yapıları şekillendiren önemli bir alan olarak ortada durmaktadır. Ahmet İnel (2006; 1996) “ulusal ve devletselin gelişmesinin kalkınmanın asıl hedefi olduğunu” ve “modern devletin kendi toplumunu, yani kendi tarihsel ve maddi varlık alanını kalkınma sorunsalına sürükleyerek kendine özgü akılcı yollar” izlediğini savunur. Öte taraftan iktisadi milliyetçilik ulusun bekası gibi hedeflere odaklanırken, ekonomi ve diğer politikalar arasındaki ilişkinin yönünün yeniden tayin edilmesi zorunlu hale gelir. Bu da ekonomi politikasının sadece bireysel refahın ekonomik hedeflerine atıfta bulunularak değil, öncelikle ulusun bekası hedefine atıfta bulunularak tanımlanmasını beraberinde getirir. Ulusa yönelik varoluşsal tehditler bulunduğuna ilişkin algılar iktisadi milliyetçiliğe yönelişte önemli bir boyuttur (Varga, 2021). Ayhan Aktar’a göre (1996) ise Cumhuriyet “Mili İktisat” çerçevesinin ötesine geçerek hem kültürel hem de iktisadi açıdan ulus-devleti daha kolektivist ve otoriter ilkelerle tanımlayacaktır. Sovyet kalkınma deneyimi, İtalya’da korporatizm ve sonrasında 1929 Büyük Bunalımı dünyada liberal ideolojilerin gerilemesinin, otoriter ve kolektivist yaklaşımın benimsenmesinin genel bir eğilim olduğu düşünülmelidir.

2. Erken Cumhuriyet Döneminde İktisat, Kalkınma ve Sümerbank’ın Kuruluşu

Osmanlı’nın son döneminde milliyetçi ideologlar siyasi ve kültürel alanlar kadar iktisadi alanın da ulus inşasındaki önemini, izlenmesi gereken ilkeleri ortaya koyarak bir program ortaya koymuş, Cumhuriyet’in ekonomik alanın kurulmasına ve kalkınmasına rehberlik edecek çerçeveyi büyük oranda çizmişlerdi. Cumhuriyet yönetimi Osmanlı’dan ekonomik açıdan az gelişmiş bir ülke, borçlar ve bir süre daha yerine getirmesi yükümlülükler devralmışsa da kurucu seçkinler iktisadi milliyetçiliğin önemini ve gerekliliğini kavramıştı. Ekonomik millileştirme programı savaş koşullarında uygulanmaya başlamış, homojen bir ulus yaratma ülküsü her ne kadar beşeri sermaye açısından olumsuz sonuçlara yol açmışsa da güçlenmeye başlamış milli özel girişimcilerin devletin ve ulusun bekasına, onun önceliklerine ve dayanışmacılığa uygun hareket etmeleri gerektiği tartışmasız kabul edilmişti. Bu durum her ne kadar kolaylaştırıcı görünse de kurucu seçkinlere yeni bir ödev ve sorumluluk yüklüyor, ulusal ekonominin bir an önce kurulması ve ayağa kaldırılmasına ön ayak olmaları gereğini ortaya çıkarıyordu. Tüm toplumsal sınıfların bir arada ve ahenk içinde kalkınma sürecine katılması milli bir vazife olarak görülmekteydi ancak toplumsal dengeyi de gözetmek gerekliydi. Öte yandan ileride de ele alınacağı üzere devlet gücünün ve kapasitesinin sınırlılıkları olduğu gibi seçkinler arasında fikir ayrılıkları bulunmakta, baskı ve çıkar grupları kararlar üzerinde etkili olabilecekti.

Beklenti toplumsal sınıfların ve farklı zümrelerin dayanışmacılığı, ulusun ve devletin çıkarlarının her şeyin üzerinde olduğunu benimsenmesi, benimsetilmesi idi. Kader birlikteliği fikri, vazife ve ödevlere uymanın gerekliliği diğer alanlarda olduğu gibi iktisadi alanda da ana ilkeydi. Ancak bunun bir büyük anlatı olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Kalkınma ve iktisat politikalarını uygulama konusunda yaşananlar alınan kararların bu büyük anlatı çerçevesinde şekillense daha karmaşık, kimi zaman çatışma ve müzakereyle ortaya çıkmış sonucu olduğunu gösterir. Erken Cumhuriyet önce anlaşmaların dayattığı güç finansal mevcut koşulların izin verdiği ölçüde uluslaşmanın gerektirdiği en elzem işlere yönelmeyi, yasaları ve devlet kurumlarını modern iktisadi etkinliğe uygun hale getirmeye sonrasında da dönemini iktisat ve kalkınma anlayışlarını incelemeye yönelecekti. Kalkınma alanındaki dünyadaki örnekleri incelemek ve onlardan farklı öğeleri ülke şartlarına uyarlayarak birleştirmek üzere yoğun bir çalışma yapılacak, miras alınan borçlar ve yükümlülüklerden özgürleşme yaşandıkça projeler hayata geçirilecekti. Bu bağlamda Genç Türkiye Cumhuriyeti ulusal ekonomisini dünyada liberalizmin gözden düştüğü, devletçiliğin yükselişte olduğu bir dönemde gerçekleştirmek zorunda kalırken bu yeni anlayışı zaten düşünsel olarak benimsemiş olduklarını ifade etmek gerekir. Bu dönemin seçkinleri geçmişten farklı olarak iktisadi düşünce anlamında bu kez çağını yakalayabilecek bir düşünsel birikime sahiptiler. Buna karşın sanayileşme başta olmak üzere projelerini gerçekleştirilebilmesi için gereken olanak ve kaynaklar yetersizdi. Başka ülkelerle işbirliği, ekipman ve teknoloji transferi yapmak zorunluydu. SSCB ile yapılan işbirliği bunların başta geleniydi ve Sümerbank bu işbirliğine çok şey borçlu olacaktı.

Oktay Yenal’a (2003) göre Cumhuriyet’in ilk yedi-sekiz yılı, çok büyük yoksunluklar içinde Türk toplumunun iktisadi yaşamının tohumlarının atıldığı bir dönemdir. Bu dönem kalkınma amacına yönelik toplumsal ve iktisadi altyapı çalışmalarının yürütüldüğü yıllardır. İlgili dönemde toplumsal düzen sağlanmaya, işleyen merkezi bir devlet örgütü kurulmaya başlanmış ve hızlı biçimde çok önemli hukuki düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu hukuksal düzenlemeler, iktisadi işleyiş açısından son derece önemlidir. Medeni Kanun, Ticaret, Borçlar, İcra İflas ve Muhasebe-i Umumiye Kanunları gibi düzenlemeler, ülke ekonomisinin işleyiş ve gelişimi konusunda yaşamsal öneme sahip olduğu gibi, Anayasa’da özel mülkiyet, serbest ticaret, sözleşme hakları gibi haklar netleştirilmiş ve işlevselleştirilmiştir. Devlet eğitimi kendi denetimine alarak modern eğitilmiş bir nüfusun yetiştirilmesi için yeniden örgütlemiştir. İktisadi altyapı anlamında ise en önemli faaliyet demiryolu yatırımlarıdır. Dar imkânlarla rağmen ulusal birliğin ve piyasa bütünlüğünün sağlanması için çok kritik önemde olan ulusa bir demiryolu

ağı yaratılmasına çalışılmış, bu yalnızca yeni inşa edilen demiryolları ile değil yabancılara ait mevcut demiryolu ağlarının satın alınmasıyla gerçekleştirilmiştir. Osmanlı'dan alınan 4.000 kilometrelik ağ Cumhuriyet'in ilk sekiz yılında 6.000 kilometreye çıkarılmıştır. Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü Cumhuriyet'in ilk kamu işletmeciliği kurumu olurken, Zonguldak Taş Kömürü Kurumu da yine bu alanla bağlantılı olarak tesis edilmiş, aynı dönemde Sümerbank'ın öncülü Sanayi ve Maadin Bankası ve Türkiye İş Bankası kurulmuştur. Buna şeker gibi kimi alanlardaki üretim ve ticaret tekellerinin devlet üzerine alınması da eklenmiştir. Öte yandan Sanayi ve Maadin Bankası tarafından sağlanan sanayi kredilerini ve yasalarla belirlenmiş teşvikleri kullanmakta ise yetersiz kalmıştır. Özel kesimde yatırım alışkanlığının zayıf olmasıyla bağlantılıydı. Küçük sanayi kesiminde ise, şeker fabrikaları dışında büyük bir yatırım hareketi görülmemesine karşın, bir canlılık başlamıştı. Aynı dönemde Ziraat Bankası üretici kredilerini arttırmış, akaryakıt, kimyasal tarım girdisi gibi ürünlere gümrük bağışıklığı getirilmiş, devletin makinelerini başta büyük toprak sahipleri olmak üzere çiftçilere kiralanmıştır. 1920'lerin sonuna gelindiğinde yukarıda ele alınan altyapı yatırımları ortaya konmuş, teşviklere karşın sanayide beklenen atılım sağlanamamış, ithal sanayi ürünlerine olan ihtiyaç ise mali dengelere olumsuz etki yapmaya devam etmiştir. Sümerbank'ın kuruluşuna dek Türkiye'de devlet işletmeciliği, yukarıda da kısaca değinilmeye çalışıldığı üzere, Osmanlı'da askeri ve bürokratik ihtiyaçlara yönelik üretim yapan kimi işletmelerle sınırlıdır. Beykoz Teçhizatı Askeriye Fabrikası (1812), Feshane Fabrikası (1835), İzmit Fabrikası (1845), Bakırköy Fabrikası (1855) ve Hereke Fabrikası (1855) bu işletmelerdir. Bunun dışında Ereğli Kömürleri gibi yine donanma için gerekli kaynakları üreten tesisler bulunsun da, Osmanlı'da devlet işletmeciliği geniş çaplı değildir. Cumhuriyet döneminde geldiğinde ise Sümerbank'ın öncülü olarak adlandırılabilir ve 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası'na yukarıdakiler de dâhil olmak üzere tüm mevcut devlet işletmeleri devredilmiştir. Bu bankanın görevleri, bankaya devredilmiş olan kurumların başka şirketlere devredilene kadar işletilmesini sağlamak, iştirak suretiyle sanayi yatırımları ve işletmeciliğinde bulunmak, madenleri işletmek, bankacılık faaliyetinde bulunmak gibi başlıklarla tanımlanmıştır. Sanayi ve Maadin Bankası başarısız olmuşsa da devletin sermaye tahsisi suretiyle tüzel kişiliği haiz işletmeler kurup yürütebileceğini göstermek açısından son derece faydalı olmuştur. Banka devraldığı 2.913.795 liralık sabit ve döner sermayeye sahip olarak devraldığı fabrikaları 8.512.205 liralık değerle, kendisi de kısa zaman sonra Sümerbank'a devredilecek olan Devlet Sanayi Ofisi'ne devretmiştir (Sağlam, 1967). Öte yandan tüm bu çabalara karşın sanayileşme için bir dış finansman ihtiyacı açıktır, yatırımlar için dış

destek kaçınılmaz olarak başvurulması gereken bir durumdur. Söz konusu dönemde Osmanlı’dan devralınan borçlar, imtiyaz istekleri ve başka etkenler, Avrupa’dan bu desteğin alınmasının yolunu ise kapatmış görünmekteydi. Bu bağlamda ABD söz konusu sorunlara doğrudan taraf olmayan bir ülke olarak, kapısı çalınabilecek bir yer gibi değerlendirilmiş, Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu bu ülkeden sağlanabilecek destek ve yararlanabilecek olanakları incelemek üzere bu ülkeye bir geziye çıkmıştır. 1929’da Büyük Bunalım sonrasında kapanan ya da batan fabrikaların makinelerinin komple satın alınma imkânlarının araştırılması da, bu gezinin amaçları arasında gösterilir. Öte yandan, umutla başlayan bu geziden olumlu bir sonuç elde edilememiştir. ABD’nin de Avrupalı müttefiklerinin sorunu olan Osmanlı borçları konusunun çözülmesini beklediği anlaşılmış ve gerekli destek bulunamaz. Dış finansman konusunda bu ilk girişimler sonucu ortaya çıkan olumsuz atmosferi, İsmet İnönü’nün SSCB ve İtalya gezileri dağıtır. İnönü’den önce Tevfik Rüştü Aras’ın yaptığı geziyle resmi olarak da ciddi bir ilgi ve dikkat toplayan Sovyet kalkınma deneyimi konjonktürün de etkisiyle kısa vadede bir işbirliğine dönüşmüştür. SSCB tekstil sanayisini ekonomisinde geri plana iterken kumaş ihtiyacının %72’sini ithal eden Türkiye’nin bu sanayiye ihtiyaç duyması, ağır sanayiye ve makine üretimine odaklanmış SSCB’yi ortak bir paydada buluşturmuş gözükmektedir (Tuna, 2009). Yukarıda da ele alınmaya çalışıldığı üzere SSCB ideolojik olarak kendinden farklı bulduğu ve bir burjuva devriminin ürünü olarak değerlendirdiği Türkiye Cumhuriyeti’yle ilişkilerini, ideolojik olarak karşıtlıklara karşın güçlendirmek, geliştirmek istiyordu. 1927 yılındaki Dördüncü Sovyet Kongresi’nde SSCB dış politikası açıklanırken, bu politikanın iki temel üzerinden şekillendirildiği görülür. Bunlardan ilki SSCB’nin ekonomik kalkınması, büyümesi ve pazarlarının genişlemesi amacına yönelik, ikincisi ise SSCB’ye karşı büyüyen düşmanlıklara karşı, ülkenin öneminin ve etkisinin işbirlikleriyle güçlendirilmesidir. Bu bağlamda Türkiye, Yakın Doğu’daki en önemli ülke olarak tanımlanmış, 1921 ateşkes, 1925 tarafsızlık ve 1927 ticari anlaşmalarının ilişkileri iyi bir düzeye getirdiği belirtilirken, iki ülke arasındaki ilişkilerin ekonomik alanda daha da geliştirilmesinin bir zorunluluk olduğu vurgulanmıştır (Eudin & Fisher, 1967). Ancak yatırım öncesinde ilk işbirliği planlamacılık alanında gerçekleşir.

1932 yılı Orloff başkanlığındaki Sovyet inceleme heyetinin Türkiye’ye gelişine sahne olmasıyla, işbirliğinin iyice derinleşmeye başladığı bir yıl olmaya devam etmiştir. Başta pamuklu mensucat olmak üzere Anadolu coğrafyasında sanayinin kurulmasıyla ilgili çalışmalar yapmak üzere gelen Orloff heyeti, sanayilerin kurulmasında ihtiyaç duyulacak tüm uzmanlık alanlarından uzmanlardan kurulmuştur. Daha sonra İnönü’nün de muteber

ve dürüst bir insan olarak tanımladığı Prof. Orloff ve ekibi, planlanan da detaylı bir fizibilite çalışması yaparak *Türkiye’de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii* adlı raporlarını hazırlamışlardır (Tekeli & İlkin, 2004). Sovyet uzmanların hazırladığı rapor, adı geçen ilgili ürünlerin, ithalatının önlenerek ülke içinde üretiminin imkânını araştıran bir fizibilite raporu vasfı taşıdığı gibi, ortaya konması gereken üretim ölçeği/modeli konusunda da önerilerde bulunmuştur. Tekstilde, küçük ölçekli santral fabrikalar yerine, büyük ölçekli standart tip mal üreten kombinat tipi fabrikaların kurulması önerisi yapılırken, bu öneri yakın bir gelecekte Sümerbank çatısı altında gerçekleşecek, ileride ele alınacak olan Kayseri Bez Fabrikası bu öneri doğrultusunda kurulacaktır.

Sanayide arzu edilen gelişmenin olmaması ekonomik bağımlılığı devam ettirirken devletin ekonomi alanını doğrudan, tümünü planlamasını ve üretimde doğrudan yer alması konusunda çağrılar 1920’lerin sonuna doğru daha fazla seslendirilmeye başlanır. Ali Nejat Ölçen’e (1982) göre Cumhuriyet’in kurucularının kafasında dünyada henüz ekonomik bir bunalım söz konusu değilken bile baştan itibaren devletin ekonomik girişimciliğe doğrudan doğruya katılma fikri mevcuttu. Planlama düşüncesi de işte bu anlayış çerçevesinde şekillenmeye başlar. Büyük Bunalım’na kadar olan dönemde, sanayi konusunda büyük atılımlar yerine altyapı faaliyetleri ön plana geçince sanayinin kurulması ertelenmiş, Büyük Bunalım sonrasında ise gerek değişen iktisadi anlayışlar gerekse de Sovyet deneyiminin göreceli başarısı planlamacı anlayışın kabul görmesinde etkili olmuştur (Tekeli & İlkin, 2004). Bu anlayışın benimsenmesi ardından Sovyet uzmanların desteğiyle hazırlanan *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı* (BBYSP) dünyada planlama alanındaki SSCB sonrasındaki ilk örneklerdendir. Afet İnan’a (1972) göre bu ilk plan, Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomik kaynaklarının düzene girmesini ve devletçilik ilkesinin uygulamasını sağlaması bakımından son derece önemli bir belgedir. İnan’ın aktardığına göre 1930–33 yılları devletin ekonomik meselelere doğrudan yön vermesi ve çeşitli konuların birer birer incelemeye tabi tutulmasına sahne olmuş buna uygun programlar yapılmış, hükümet incelemeler de buldukça Atatürk’e bilgi vermiş, Atatürk de özellikle sanayi kuruluşlarının kurulacakları yerler üzerine dönemin Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak’la uzun müzakerelerde bulunmuştur. Atatürk’ün Türkiye’nin uygulamaya başladığı devletçiliğin sosyalizm ve liberalizmden farkının altını çizmeyi gerekli bulmuş bu yeni modelin Türkiye’ye has bir model olduğunu ifade ederken solidarizme ve iktisadi milliyetçiliğe bağlılığını açıkça ortaya koyar. Bu açıdan özel mülkiyet ve girişimcilik ile ilgili bir sorun bulunmamakta, sosyalizmden farklılıklar ise vurgulanmaktadır. İktisat Vekâleti’ne göre “Türkiye’de bir sanayileşme planını uygulamaya koyma kararı kriz yıllarının bir gereği ve ürünü olarak görülmemelidir. Bu plan

Milli İktisat bünyesinin gelecekteki olumlu üretimine bir temel olarak kabul edilmeli, kurulacak fabrikalar gelecekteki genel sanayi dizgesinin başarılı ve kabiliyetli birer parçası olarak milli mamulât ihracına kuvvetli bir araç hayal edilmektedirler”. Söz konusu hayal, ilk aşamada bu mümkün olmayacaktır da bu tesisler milli sanayinin kuruluşuna temel olarak yeni girişimlerin önünü açarak bu hedefe doğru yürüyecek, ekonomik gelişmenin bu yönde sürdürüleceği şartların olanakları da bu bağlamda düşünülmelidir. İfadeden de anlaşılacağı üzere devletçilik, yalnızca dünya krizinin bir sonucu ya da gereği olarak değil karşılayacağı üretim gereksinimi yanında, gelecekteki girişimlerin hatta ihracata yönelecek sanayilerin ilerlemesi için de birer temel taşı olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla da bu plan ile yalnızca devletin değil, özel sermaye de dâhil olmak üzere tüm sanayiye geliştirmesi arzulanmaktaydı. Sonuç beklendiği gibi olacaktır devletçilik döneminde sanayi bitkileri fiyatlarının artması ve pazarlama olanaklarının gelişmesi nedeniyle büyük toprak sahipleri yani pazarlanabilir ürün fazlasını ellerinde bulunduranlar, ticaret olanaklarının artması sonucu da bu süreçlere aracılık yapan ticaret burjuvazisi süreçten karlı çıkacaklardır (Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1973).

11 Temmuz 1933’te 2262 sayılı kanunla kurulan Sümerbank ismini Atatürk’ün Sümerlere olan ilgisine, onlara yeni tarih anlayışında milli köken açısından verdiği öneme ve Sümerlerin bankacılığın temellerini atan uygarlık olarak görülmesi yaklaşımına borçludur (Koraltürk, 1997). Sümerbank devlet tarafından kurulacak bütün sanayi müesseselerinin etüt, proje, kuruluş ve yönetimini gerçekleştirecek, ulusal sanayinin gelişmesi için özel sektör de dâhil olmak üzere teknik, maddi her türlü desteği verecek şekilde tasarlanmış bir kurumdur . Sümerbank kendi fabrikalarını işleteceği gibi özel sektör için de gerekli usta ve işçileri yetiştirmek üzere her türlü eğitim faaliyetini yürütecektir (Toprak, 1998).

3. Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası

1933 yılının Mart ayında SSCB’ye giden Türk heyeti beş ay bu ülkede kalmış bu süreçte Türkiye’deki dokuma fabrikalarının kurulması işiyle uğraş olan ortak kurumsal yapı olan “Türkstroy” 160 personeliyle faaliyetlerine başlamıştır. Heyetin ilerleyen günlerde Kayseri Bez Fabrikası’nın projelerini inceleme ve onaylaması ardından sanayi planının ilk sanayi yatırımı hayata geçirilmeye başlanmıştır. Heyet bu süreç içinde tetkiklerde bulunulmaya devam etmiş, makinelerin siparişleri sonuçlandırmış 50 kişilik bir stajyer grubu Türkstroy’a göndermiştir (Yıldırım, 2008). Kuruluşundan itibaren fabrikada çalışacak nitelikli personel olarak eğitilen stajyerlerin eğitimi yanında ve sayısı belirtilmeyen mühendis, yönetici ve idari personel kurs

görmek üzere Moskova'ya gider. Fabrikanın faaliyete geçtiği 1935'te çalışan tüm ustaların Moskova bez numune okulundan yetiştirilmiş ve Sovyet fabrikalarında ustalık yaparak stajlarını tamamlamış olması hedeflenmişti (Tuna, 2009). Kombinât⁴ tipi tesiste, iplikhane, dokuma fabrikası, boyahane ile kumaş terbiye etmeye mahsus üç ayrı fabrika yani üretim birimi bulunmaktadır. Fabrika, boyanmamış ya da düz renkli shirting, karmandol, muhtelif cins diagonal ve şerit halinde bez yapmak üzere kurulmuştur. Zolatayef ayrıca proje sürecinin başındaki Sovyet komisyon ekibinden bahseder. Komisyonun en önemli isimlerinden biri, tekstil fabrikaları da dâhil birçok fabrika kurmuş olan İsrailoviç'tir. İsrailoviç, dikkat çekici bir isimdir çünkü Zolatayef'in belirttiği üzere kendisi Magnitogorsk'un⁵ da eski başmühendisidir (Cumhuriyet, 1934). İnşaatının temelini 1934 yılı Mayıs'ında İsmet İnönü tarafından atılan fabrikanın inşaatı, gerçekleştirdiği projelerle devlet sıfatını hak eden müteahhidi Abdurrahman Naci Demirağ tarafından gerçekleştirilecekti. İnşaat sürecinde ciddi bir işçi bulma, işçilerin devamını sağlama sorunuyla karşılaşılmasına karşın fabrika 16 ay içinde 650 işçilik bir ekiple inşa edilerek, 16 Eylül 1935 yılında Celal Bayar tarafından açılmıştır. Fabrikada inşaat işlerinin tamamı, montaj işlerinin %85'i Türk mühendis ve işçileri tarafından yapılmıştı. Fabrikanın (ya da kombinatın) 1.122.820 m²'lik toplam arazisinin, 29.680 m²'si iplik, dokuma ve terbiye binalarını içeren üretime, 84.100 m²'si de termik santral, atölyeler ve yemekhanelere ayrılmıştı. Fabrika elektriğini ve buharını kendi üretebilecek kapasitedeydi, kömür farklı yerlerden sağlanırken pamuk Çukurova'dan gelmekteydi. Üretimi olanaklı kılabilmek üzere nitelikli personel yetiştirme işi yukarıda da değinildiği üzere fabrikanın daha inşasından itibaren başlamıştı. Fabrikanın kuruluşuyla birlikte işçilere iş eğitimi vermek üzere

-
- 4 Sovyet tipi üretim kompleksi olarak tanımlanabilecek kombinat hammadde hariç üretim sürecinin tamamını kendi bünyesindeki birimlerle gerçekleştirebilecek bir modeldir. Kombinatlarda üretim haricinde sosyal ve kültürel donatılar sayesinde çalışanlar dışarıya ihtiyaç duymaksızın yaşayabilir. Bu model eski Sovyet bloku ülkelerinde de farklı sektörler ve ölçeklerdeki fabrikalar için uygulanmıştır. Sümerbank'ın yine SSCB tarafından kurulan Nazilli fabrikası da Sovyet kombinatının tipik bir örneğidir.
- 5 Indiana'daki bir demir çelik kompleksinin gigantomantik bir modeli olarak Arthur G. McKee & Company adlı ABD'li bir firma tarafından inşa edilen Magnitogorsk Demir-Çelik kompleksi Sovyet Deneyimi'nin simgesel projelerinden biridir. 1929 yılında at sırtında ufak bir ekibin karla kaplı, ama tamamıyla metalden oluşan bir dağ olan Magnitogorsk'a (Manyetik Dağ) gelmelerinden yalnızca 3 yıl sonra bu alan 250.000 kişinin yaşadığı bir sanayi bölgesine dönüşecek, ilerleyen zamanlarda bu bölge daha da büyüyerek Rusya'nın önde gelen sanayi bölgelerinden biri haline gelecektir. (Kotkin, 1993) Ölçek açısından kıyaslanamaz olsa da bu sanayi kompleksinin Sümerbank fabrikasıyla benzeşen yönleri vardır. Kendi ağır sanayi projeleri konusunda Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başta olmak üzere Batı'dan uzmanlık ve müteahhitlek desteği alan SSCB artık yatırım yapmadığı bir sektör olan tekstil alanında Türkiye'ye tam teşekküllü bir tekstil fabrikası kurarak geldiği gelişmişlik düzeyini, makine ihracatçısı haline geldiğini göstermiş oluyordu.

açılan “Müessese Meslek Okulu” acemi işçileri bilgilendirmek yanında okuma yazma da öğretmekteydi. Süreç içinde bilgili işçi kursları ve usta muavini kursları devam ettirilmiş, fabrikanın çalışanları daha da nitelikli hale getirilmeye çalışılmıştı. Bu nitelikli işgücü sonrasında Orta Anadolu’daki başka fabrikaların nitelikli işgücünün önemli bir kısmını oluşturacaktı. Fabrika ilk kurulduğu yıllarda 3.000 civarında insana iş sağlamış, üretimini 24 saat geceli gündüzlü, her vardiyada 800 dolayında 14-30 yaş arasında değişen işçilerle sürdürmüştü (Zeybekoğlu, 2009). Kayseri Fabrikası’nın üretilen mallar ağırlıklı olarak halkın kullanacağı, aynı zamanda ordunun gereksinimlerini karşılayacak kaba malların üretimi yapıyordu. Kayseri Fabrikası, yukarıda da değinildiği üzere aynı zamanda Türkiye’nin tekstil okulu olarak tasarlanmış, bir “Dokuma İhtisas Okulu” bünyesi içinde kurulmuştu. Bu okuldan beklenen sadece fabrika için değil tüm milli mensucat sanayisine gereken teknisyen kadrosunun yetiştirilmesiydi (Kuruç, 1993). Buna karşın işgücü konusunda yaşananlar söz konusu olumlu tablodan çok farklı bir görünüm arz edecek, yeterli ve sürekli işgücü yaratmak konusunda planlamacıların öngörülleri tutmayacaktı. Kayseri kombinatı kıyaslamalı olarak da en sorunlu tesislerden biriydi.

Üretime geçilmesinin ardından Sovyet uzmanların üretime devam edilebilmesi adına fabrikada bir süre daha kaldıkları sonrasında ise ülkelerine döndükleri belirtilmektedir. Rusların gitmesi ardından 1.500 civarında işçiyle çalışması öngörülen fabrika işgücü açığından dolayı ilk dönemlerde büyük zorluklar yaşamaya başlar. Sümerbank’ın diğer fabrikalarının ortalamalarının üzerinde bir işçi devir hızına sahip olan Kayseri Bez Fabrikası’na 1935-1940 aralığında girişi yapılan işçilerin sayısı 19.761 kişiyi bulmuştur. Bu rakamlara göre fabrikanın kapasitesi düşünüldüğünde, işgücünün 7 kez yenilenmiş olduğu görülür. Kayseri’deki sorunun büyüklüğünü anlamak üzere bir kıyaslama yapılacak olursa, benzer dönemde kurulana benzer ölçekteki Nazilli fabrikasında işgücü 3,4 kez yenilenmiştir. Ekin’e göre 1940’larda da devam eden işçi devir hızını yaratan etken ağırlıklı işe yeni başlayan işçilerdir. Yeni işçileri fabrikaya bağlamak amacıyla, konut, giyim, yiyecek yardımı gibi bazı önlemler düşünülmüş bu çerçevede işçi evleri yaptırmak, ücretleri artırmak, elbise ve sıcak yemek yardımı gibi milyonlarca liralık masrafa ve yatırıma karşın işgücü devri sorunu hemen son bulmamıştır. Bundan ötürü ücretler, disiplin, eğitim, sağlık, beslenme ve eğitimle ilgilenecek bir sosyal işler servisi kurulmasına da gerek duyulmuştur. Alınan önlemler sonucu işgücü devri tamamen önlememişse de devir hızının trendi, yıllar içinde düşmüştür. Kayseri Bez Fabrikası için 1943’te %109 olan işçi devir hızı oranı 1948’te %47’lere gerilemiştir. Ücretlerin yeterli bulunmaması, barınma sorunu, idarecilerinin keyfi davranışları gibi nedenlerden ötürü

kuruluşundan itibaren neredeyse her yıl çalışanların % 75'i işten ayrılmıştır. Tablo zaman içinde fazlaca değişmediği için yönetim meydana gelebilecek işten ayrılmalar dikkate alarak gerektiğinden en az % 50 daha fazla işçi almak durumunda kalmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında ise Kayserili ve civardan kadın işçilerin yerine Rumeli göçmenleri ile hükümlü kadınlar çalışmaya başlamıştır. İşçilerin koşulları düzenli bir yaşam sürmelerinin önünde engel olarak görülmektedir (Semiz & Toplu, 2019). Rakamlar açık biçimde göstermektedir ki fabrika faaliyete geçmesinin üzerinden on yıl geçtikten sonra dahi henüz kapasitesini tam olarak kullanamamaktadır. 1950'lerde bu durumun yatırımlar ve yeni uygulamalarla değiştiği görülür. Sorun personele sağlanan sosyal olanaklarla çözülmeye çalışılmış ve nihayetinde bunda başarılı olunmuştur. Özel işletmeler için 1953 yılında İstanbul'da işgücü devir hızı ortalama %72,5 iken Anadolu'dakiler de dâhil olmak üzere devlet işletmelerinde bu devir oranları İstanbul özel sektörünün altına düşmüştür. Örneğin İstanbul Santral Mensucat fabrikası için 1953 yılında bu oran %73 iken Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası için oran bu tarihten beş yıl öncesinde %47'lere gerilemiştir. (Ekin, 1960). İşçiler yanında memurların da sabit ve sürekli olmasına yönelik girişimlerden de bu noktada söz etmek gerekir. 1942 yılında Sümerbank memurları için kurulan Emekli Sandığı'nın söz konusu çerçeve bağlamında anmak yararlı gözükmektedir. Sandığın kuruluşunun kabul edilmesine istinaden 1942 yılında Sümerbank Umum Müdürlüğü tarafından Başvekalet yazılan teşekkür mektubunda da görüldüğü üzere, aldıkları vazife için canla başla çalıştığı söylenen memurların bu sandıkla birlikte, istikbal endişesinden kurtularak bütün varlıklarıyla işlerine bağlanması sağlanmıştır (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 1942). 1942 yılında bir Emekli Sandığı'na kavuşan Sümerbank memurlarıyla kalıcı ve sürekli bir nitelikli idari kadronun oluşturulmasına yönelik adım ilk adımlardan biri atılmıştır. Sümerbank fabrikaları başta olmak üzere öne çıkarılan sosyal olanakları zorunluluklar çerçevesinde düşünmek gereklidir. Bu konudaki diğer girişimlere ve gelişmelere geri dönecektir ancak bu noktada fabrikanın erken dönemdeki yönetim anlayışına da kısaca değinmek gerekir.

SSCB'den tam teşekküllü bir fabrika alınmış, onların desteğiyle belirli bir nitelikli iş gücü yetiştirilebilmiştir ancak Sovyet kalkınmasının önde gelen unsurlarında Taylorizm⁶ ya da bilimsel işletme yönetiminin aktarıldığına

6 Frederick Winslow Taylor (1919) bilimsel bir yönetime dayanabilecek modellerle verimsizliğin önlenebileceğini düşündüğü gibi bu ilkelerin üretim haricindeki kurumlara da uygulanabileceğine inanmaktaydı. Taylor'a göre bilimsel yönetim parmak hesabı yerine bilimi, düzensizlik yerine uyumu, bireysellik yerine işbirliğini, kısıtlı çıktı yerine azami çıktı sağlamayı, herkesin refahının ve verimliliğin en üst düzeyde geliştirmeyi hedeflemekteydi. Verimlilik, hız ve düzenlilik sağlamak için şahsiliğin önüne geçebilecek bilimsel ilkelere uygun bir model

ilişkin ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁷. Sümerbank’ın yönetim düşüncesi üzerine çalışmasında Janset Aytumur (2010) Türkiye’nin Taylorizmle tanışmasının işletme iktisadının akademik bir disiplin olarak ortaya çıkmasıyla olduğunu ifade eder. Öte yandan Taylorizmin alternatifi olarak görülen bir diğer işletme yönetimi kuramcısı olan Henri Fayol’le daha erken tanışılmıştır ve devlet teşekkülleri üzerine yapılan çalışmalarda Fayolizmin izlerine rastlanmaktadır. Ancak bu izlerin ve etki ikinci planda kalır. Taylorizm de de Fayolizm gibi ikinci planda kalırken Sümerbank’a ilişkin raporlarda vurgulanan ve ulaşılmak istenen verimlilik hedeflerinde Taylorizmin öngördüğü ilkelerle kurumun yönetilmesine ilişkin bir izle rastlanmaktadır. İşletme iktisadı disiplini 1950’lerden sonra Taylorizmi Türkiye’yle tanıştırmış olsa da bu anlayış da iktisadi devlet teşebbüslerince benimsenmemiştir. Aytumur’un ifadesine göre Umumi Murakabe Heyeti raporları verimlilik anlamında hiçbir Taylorist taşımadığı gibi dönemin devlet işletmesi yönetim uygulamalarında Taylorizmin ekonomik rasyonellik kaygısı da etkili değildir. Devletin fabrikalarında Taylorizmin ilkelerini uygulamaya yönelik herhangi bir çaba da görülmez⁸. İlgili dönemdeki bilimsel yönetim anlayışının eksikliği, fabrikaya ilişkin gözden kaçırılmaması gereken bir boyut olarak ortadadır. Kayseri Bez Fabrikası da dâhil olmak üzere devlet işletmelerinde verimlilik ya da bilimsel yönetim ilkelerinin değil sürekli ve nitelikli işgücü yaratmanın öncelik halinde olduğu açıktır. Bunun nedeni zorunluluk olarak düşünebilirse de yönetim düşüncesinin henüz çağını yakalayamadığını da öne sürmek olanak dahilindedir. Sanayi

gerekliydi.

- 7 SSCB’de Taylorizm kalkınma ve gelişme açısından kritik çok önemde görülmekteydi. Vladimir İlyiç Lenin (1972) SSCB’nin Taylorizm başta olmak üzere ileri kapitalist yöntemleri ve teknikleri uyarlayabilirse başarılı olacağını düşünüyordu. Ona göre sosyalizmi kurmanın olanağı kesin olarak Sovyet gücü ve Sovyet yönetim örgütlenmesinin yanında kapitalizmin en güncel başarılarını da bunlarla birleştirmeye dayanmaktaydı. Verimlilik ve disipline odaklanan Taylorizm yanında Fordizm de Sovyet iktisadının önde gelen unsurlarından olacaktı. Sovyet kalkınması aslında bir çok alanda Amerikan kapitalizminin unsurlarını kendine uyarlıyor, üretim kapasitesi ve verimliliği açısından kendisine bu ülkeyi örnek alıyordu. Harry Braverman’a (1998) göre uygulamada Sovyet sanayileşmesi kapitalist modeli taklit etmişti. Sovyetler Birliği, kapitalizmle yalnızca ayrıntılarda farklılık gösteren kapitalizmin emeğin örgütlenmesi yanında söz konusu onun yönetim modelini de büyük ölçüde benimsemişti. Kapitalizme karşı yapılan devrim yüksek verimli kapitalist mekanizmaları benimserken, kapitalizmin emek örgütlenmesinin tüm olumsuzlukları Sovyetlerde sosyalist planlama adı altında hayata geçirilmişti.
- 8 Bu konuda 1939 yılında bir vatandaş tarafından dönemin iktisat bakanı Hüsnü Çakır’a yazılan bir mektup ilgi çekicidir. Sümerbank fabrikalarının durumunun acınacak halde olduğunu ifade eden vatandaş, idaresizlik, ahlaksızlık ve zulümün Nazilli, Ereğli ve Kayseri fabrikalarının müdürlerini istifa etmek zorunda bıraktığını öne sürer. Başka yerlerde daha az maaşla iş bulabilenler kendilerini kurtarmak üzere yavaş yavaş kurumu terk etmektedir. Mektupta fabrikaların müdürlerin çiftliği haline gelmiş olduğu, buralarda sadece onların adamları hayat bulabildiği iddia edilmekte ve müfettiş görevlendirilmesi talep edilmektedir (Semiz & Toplu, 2019).

konusunda olduğu kadar onun işletmeciliği konusunda da kısıtlı bir birikime ve beşeri sermayeye sahip olunduğu düşünüldüğünde bu iddia güç kazanır. Devlet işletmeleri için verimliliğin sağlanması için esas öncelik fabrikaya bağlı sürekli ve nitelikli bir işgücü yaratılması olarak uzunca bir süre kalmaya devam ederken, bilimsel yönetim ilkelerinin uygulanması gibi daha ileri uygulamalara halen geçilemediği görülür. Söz konusu amaca ulaşmak için maliyetine katlanmak konusunda bir irade açıktır. Sümerbank ve benzeri devlet işletmelerinde ücretler fabrikaya sadakat yaratmak yüksek tutulduğu gibi işçilerin sağlıklarının ve yaşam standartlarının geliştirilmesine çalışılmış, iskan sorunu çözülmeye çalışılmış, okuma salonu, sinema, kantin gibi sosyal mekânlar aracılığıyla çalışanların aralarında iyi ilişkiler kurması bu yolla da iş uyumunun sağlanmasının amaçlanmıştır. Amaç süreklilik ve verim sağlamaktır (Makal, 2002). Öte taraftan bu yaklaşımın Sümerbank'a özgü değildir. Diğer devlet işletmeleri ya da yarı-kamu işletmesi sayılan fabrikalarda da durum oldukça benzerdir. İzmit SEKA fabrikasını bu açıdan inceleyen Feyza Turgay, devlet işletmelerinin teknolojik yetkinliğine karşın yeterli nitelikte işgücü olmaması nedeniyle fabrikalarda beklenen miktarda ve kalitede üretimin gerçekleştirilemeyeceğinin anlaşılmasıyla sosyal olanaklar/ uygulamalar hayata geçirilmiş, bunlar İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında artış göstererek devam etmiştir. Çalışanlara başta konut olmak üzere kültür, sanat, spor olanakları ve bunların yanında kreş, kantin, revir gibi imkanlar sunulmuş bir yandan işçilerin yaşam standartlarını yükseltirken, oluşturulan ortak kimlik onların fabrikayla olan bağlarını güçlendirerek düzenli ve istikrarlı bir işgücü ordusu yaratılmasına aracılık etmiştir (Turgay, 2022). Sümerbank ilk dönemlerde düşük verimlilikle çalışan, karlılığın öncelik olmadığı bir kuruluştur (Tuna, 2009). Sabit işgücü sorunu özellikle Anadolu'daki fabrikalar için yalnızca işçiler bağlamında yaşanmamış memur kadroları için de söz konusu olmuştur. Bu açığa çözüm olarak da, söz konusu tesislerde memurlara görece iyi koşullar sağlanarak dışarıdan işgücü getirilmesi çözümüne gidilmiştir. Bir diğer taraftan da memuriyet verilecek bu kişilerin bir kısmı seçilirken memuriyetlerinde uğraşacakları konularıyla ilgili yetkinliklerinden ziyade fabrikanın sosyal gereksinimlerine yanıt verecek özellikleri aranmıştır. Örneğin Kayseri Fabrikası'na futbol takımını güçlendirmek üzere 1940'lı yılların sonunda büyük şehirlerden deneyimli futbolcular getirilmiş bu kişilere de kalıcı memuriyetler sağlanmıştır. Devlet işletmelerinde durum böyleyken yarı-kamusal bir nitelik taşıyan ancak özel bir şirket olan Şişe-Cam'a bakıldığında ise durumun farklı olduğu görülür.

Birinci Sanayi Planı çerçevesinde kurulan ve Kayseri Bez Fabrikası gibi 1935 yılında faaliyete geçen Paşabahçe cam fabrikası gibi tesisleriyle ekonomide önemli bir yeri olan Şişe-Cam yönetim anlayışı açısından

Sümerbank gibi kuruluşlardan farklıdır. Hakan Koçak’a (2012) göre devlete ait işletmelerle “millilik” anlamında neredeyse aynı statüde görülen Şişe-Cam ve İş Bankası söz konusu çalışma ilişkileri, emek süreci ve bölüşüm anlamında karlılığı esas alır. Şişe-Cam karşılaştığı tüm zorluklara karşın kuruluşundan bir sene sonrası 1936, sayılmadığında 1947’ye kadar yıllık bilançolarını karla kapatmıştır. Personeline sosyal yardım ve olanaklar konusunda iktisadi devlet kuruluşlarına göre oldukça zayıf kalan Şişe-Cam’da örneğin konut imkânı hiç gündeme gelmemiştir. Fabrika içindeki sınırlı sayıdaki lojman da yalnızca yöneticiler içindir, oysa örneğin Sümerbank’ın 1945’te evli işçilerini aileleriyle birlikte barındırma oranı %30-40 civarındadır. Sümerbank’ta 1944’te uygulanmaya başlanan işçilere ücretli izin uygulaması Şişe-Cam’da 1953’te başlanmış, fabrikada revir ve duş yeri gibi temel gereksinim mekanlarının inşası bile ancak kurulduktan on bir yıl sonra, 1946 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Şişe-Cam’daki durum özel işyerlerinden daha iyidir ancak kuruluş Sümerbank ve Etibank düzeyinde işçilerine bakmamaktadır. Şişe-Cam yarı kamusal bir kimliğe sahip “milli fabrika” olarak görülse de kazanmış görünse de kârlılık öncelikli politikalar benimsemiştir. Sümerbank 1950’li yıllarla birlikte beklenen ivmeyi sonunda yakalarken Türkiye’de artık belirli bir birikime kavuşmuş olan milli burjuvazi iktisadi etkinliğin ve sanayi üretiminin yeni aktörleri olarak sahne almaya başlarken devlet işletmelerinin rollerinin de buna göre yeniden düşünüldüğü öne sürülmektedir. Sümerbank yatırımlarına devam ederken 1950’den sonra faaliyetlerini özel teşebbüs girişimlerini destekleyerek ve ortak çalışmalarda bulunmayı amaçlayarak sürdürmüştür. Bu amaçla sanayi kredi miktarının arttırılması ve teknik bilgi aktarımı gibi çalışmalar yapılmaya başlanmıştır (Polatoğlu, 2021).

Milli iktisadın eksik halkası olan milli burjuvazinin yaratılması sürecinde artık aşama kaydedilmiş olsa da özel girişimciler halen devlet işletmelerinin desteğine gereksinim duymaktadır. Bunların başında da beşeri sermaye ve nitelikli işgücü gelmektedir. Sümerbank gibi kurumlar bu ihtiyaca yanıt verecek, buralarda yetişmiş her düzeyde nitelikli personel özel sektöre yönelecek, artık verimlilik ve kapasite açısından olgunluğa ulaşmış fabrikalar sermaye birikimi için de daha fazla olanak sağlayacaktır. Yapılan yatırımlar karşılığını verecek 1950’lerden sonra Sümerbank, 1960’lar ve 1970’lerin başında da sürece biçimde verimli ve yarattığı artı değeri yüksek bir kurum haline gelecektir. Bu anlamda kurumun ve işletmelerinin altın çağı 1950-1980 arasındaki otuz yılı Sonuç bölümünde önce ele alınacak bu konuya geçmeden önce fabrikanın öyküsü içinde işçi hareketine de değinmek gerekir. Sümerbank işçileri yukarıda ele alındığı üzere göreceli olarak daha iyi olanaklara sahip olsalar dahi 1960’larla birlikte sosyal olanaklar ve personel refahını gözetten anlayışta dönüşümler yaşanmaya başladığı görülür, örneğin fabrikanın kreşi

1960'larda kapanmıştır. 1969 yılında TEKSİF tarafından yürütülen grev fabrikada işçi hareketinin göze çarpan en önemli örneğidir. Fabrikadaki işçi örgütlenmesi bir hayli eskiye 1947 yılına Kayseri Tekstil Sanayi İşçileri Sendikası'na dayansa da bu tarihe kadar bir eylem göze çarpmamaktadır. TEKSİF ile Sümerbank yönetimi arasında çözüme kavuşturulamayan anlaşmazlık sonucu Defterdar Fabrikası'nda başlayan greve, Hereke ile birlikte Kayseri de katılmış 25 Ocak 1969 yılında fabrikanın 2.400 işçisi greve gitmiştir (Milliyet, 25 Ocak 1969). TEKSİF'in Sümerbank'la anlaşamaması ardından başlayan grevlerin öncülerinden biri olan fabrika greve gitmemekle kalmamış işçiler fabrika yönetimine de sembolik olarak el koymuşlardır. Bunun bir işgal olmadığını belirten işçiler karlar üzerinde kurulan çadırlar içinde eylemlerini sürdürmüşlerdir (Milliyet, 28 Ocak 1969). TEKSİF'in öncülüğünde Sümerbank'ın diğer fabrikalarında da grevlere giden süreç Sümerbank'la TEKSİF'in zam konusunda anlaşamaması üzerine ortaya çıkmıştır. Sümerbank yönetiminin TEKSİF'in zam isteğinin kabul edilmemesi durumunda greve gideceğini duyurmasıyla 10 Ocak 1969'da, bir kamu kurumunda örneğine ilk kez rastlandığı biçimiyle bir lokavt kararı verilmiştir (Milliyet, 10 Ocak 1969). Olay ocak ayının sonuna doğru gerçekleşmiş olsa da söz konusu grevler Sümerbank'ın bu resti üzerine eyleme geçirilmiştir. Öte yandan siyasetin de konuya yakından müdahil olduğu görülmektedir. TEKSİF ile Sümerbank arasına Başbakan Süleyman Demirel tarafında arabulucu olarak atanan Devlet Bakanı Seyfi Öztürk'e konu Cumhuriyet Senatosu'nda sorulmuştur. Öztürk'ün konuşmasından söz konusu lokavtın uygulamaya geçirilmesinin aslında düşünülmediği de anlaşılmaktadır. Öztürk 29 Ocak 1969'da yaptığı konuşmada Sümerbank'ın karlılık ve verimlilik esasına dayanarak kurulmuş olan bir kamu kurumu olduğunu ifade etmiş, kurumun da sendikanın da kendi yaptırım güçlerini ortaya koyduklarını ama Sümerbank'ın lokavt seçeneğini son çözüm olarak gördüğünü ve uygulamayı düşünmediğini ifade etmiştir (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 29 Ocak 1969). Anlaşmazlık 30 Ocak'ta çözülmüş geride siyasi tartışmalar kalmıştır. Sümerbank yönetiminin bu kararı kendi inisiyatifiyle alamayacağı düşünülürken, bu kararda hükümetin yani siyasi iktidarın etkili olduğu ifade edilmiştir (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 4 Şubat 1969). Hem Sümerbank hem de fabrika açısından 1969 yılında yaşanan bu ilk ciddi gerilim çok uzun sürmeden çözülmüş olsa da devlet işletmelerinin yönetimine ilişkin düşüncelerin siyasi seçkinler arasında artık farklılaşmaya başladığı görülür. Karlılık ve verimliliğin altı çizilmeye başlamıştır. Öte yandan artık iyice siyasileşmiş olduğu savunulan merkez yönetim işçilere karşı katı bir tutum izlemiş görünse de fabrikalarda yöneticiler ile işçiler arasında benzer bir sertleşmenin yaşanmadığı aktarılmaktadır. Greve katılımın tam ve olaysız

biçimde gerçekleştiği Sümerbank fabrikalarında yöneticiler sendikacılarla el sıkışmış, sorunun Sümerbank’ı bilmediğini öne sürdükleri genel müdürden kaynaklı olduğu konusunda fikir birliği içinde oldukları basına yansımıştır (Milliyet, 29 Ocak 1969).

1960’ların sonuna gelindiğinde fabrikanın iç dinamikleri değişmeye başlarken fabrikanın dışında ise özel sektör kalkınmanın yeni ve zinde gücü olarak bir süredir sahnededir. Fabrikayla birlikte temeli atılan, halen en fazla gelir getiren sektörlerinden olan ve uzun süre kentin hâkim endüstrisi olan modern tekstil sanayi gelişmektedir. 1935 yılında açılan Sümerbank Bez Fabrikası’nı 1950 ve 1953 yıllarında kurulan Birlik Mensucat ve Orta Anadolu adlı çok ortaklı özel girişimler izlemiştir. Sümerbank fabrikasına rakip olmak üzere kurulan Orta Anadolu tüm olumlu koşullara rağmen kötü idare nedeniyle uzun süre zarar eder ve 1970’lerde şu an Kayseri’nin önde gelen iş çevrelerinden bir grup girişimcinin fabrikayı devralır. Fabrikanın asıl gelişimi ise 1984 yılında Dünya Bankası programı çerçevesinde Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası’ndan sağlanan ucuz kredi yardımıyla şirket toplam 70 milyon USD değerinde beş yıllık bir yatırım programını uygulamaya başlamasıyla olur (ESI, 2005). Bu özel girişimler Sümerbank’tan yetişenler tarafından kurulduğu kadar, model ve deneyim olarak da ondan ve onun nitelikli işgücünden yararlanılarak kurulmuştur (ORAN, 2010). Milli İktisat ve bu anlayış çerçevesinde gelişen bir devletçilik düşünüldüğüne fabrikanın önemli misyonlarından birini bu bağlamda gerçekleştirdiğini söylemek olanaklıdır. Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası milli ve yerel sermayenin sanayileşmesini de olanaklı kılacak bir yolu açmıştır. Devlet işletmelerinin eğitim faaliyetlerini, nitelikli işgücü yaratma süreci bağlamında, kendileri dışında özel kesim üzerindeki etkileri açısından da değerlendirmek gerekir. Devletçi sanayileşme sürecinde Sümerbank çalışanlarını ya da personel adaylarını yurtdışına mühendislik eğitimi almaya göndermekten, fabrika içi eğitimlere kadar farklı düzeylerde ortaya konan eğitim programlarıyla geliştirmiş bu çerçevede devlet işletmeleri yanında özel kesimin de her düzeyde eğitim ihtiyacını karşılamıştır. Eğitim masrafları devlet tarafından karşılanan söz konusu kişilerin özel sektörde, nitelikli personel ya da doğrudan girişimci olarak yer aldığı da belirtilmektedir. Özel girişimcilik konusunda devlet işletmeleri, önemli olumlu etkiler sağlamış söz konusu girişimcilerin bir kısmı da devlet işletmeleri içinden çıkmıştır. Makal’in aktardığına göre özel girişimcilerin ya da özel girişimlerde görev alan yüksek düzey yöneticilerinin çoğu daha önce devlet işletmelerinde deneyim kazanmış nitelikli çalışanlardır. Devlet işletmeleri özel girişimciliği olanaklı kılan nitelikli personel ve deneyimi sağlamak yanında, çalışanlarına sağladığı maddi olanaklar sayesinde onlara sermaye birikimi imkânı da sağlamış, uzman fenni ve idari çalışanlar

yanında nitelikli işçilerin de kendi birikimleriyle küçük imalat girişimlerini kurmaları mümkün olmuştur (Makal, 2002). Ahmet Zaifer (2022) ise devletin kurduğu işletmeler aracılığıyla özel sermaye birikimi sağlamak ve milli burjuvazinin gelişimi için elinden geleni yaptığı savunur. Türkiye’de devlet ile burjuvazi arasındaki ilişki bir tamamlayıcılığa dayanıyordu. Zaifer’e göre bu çerçevede burjuvazi devletçilik programı çerçevesindeki önemli kararlarda etkili olabildiği gibi devlet işletmelerini kendi yararlarına kullanma becerisine sahiptiler.

Özelleştirme, 1980 sonrası ekonomi politikalarının şekillenmesinde sürekli gündemde olan ve çokça tartışılan bir konu olarak ortaya çıktı. Türkiye’de 24 Ocak 1980 kararlarıyla ilk kez kararlı biçimde ortaya konulan özelleştirme düşüncesi, KİT’lerin verimsizliğine, hantallığına, kamuya yük olduğuna vurgu yaparken, devletin üretimden çekilmesi ve serbest piyasa şartlarında rekabet ortamını tesis etmeye odaklanması gerektiğini savunuyordu. Özelleştirme konusunda alınan bu kararlar ve bir program oluşturma çabalarının ardından ilk fiili adım, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından Morgan Guaranty (Bugünkü adıyla J.P. Morgan) adlı danışman firmaya 1985 yılında hazırlatılan rapor olmuştur. Bu rapora dayanan özelleştirme ana planına göre 32 KİT satılabilirlik, yaşayabilirlik ve yatırım gereksinimi ölçütlerine göre sınıflandırılmış, bir özelleştirme öncelik sırası oluşturulmuştur. Söz konusu raporda özelleştirmede ikinci derece öncelikli olarak değerlendirilmesine rağmen Sümerbank özelleştirilme kararı verilen ilk KİT’lerden biri olmuş, 1987 yılında özelleştirme programına dâhil edilmiştir (Saybaşı, 1994). 2002 yılında Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası’nın da içinde bulunduğu tüm işletmeleriyle birlikte kurumun kapısına nihai olarak kilit vurulurken, kurum Özelleştirme İdaresi Başkanlığı altında Sümer Holding A.Ş. adı altında tüzel kişiliğini halen sürdürmektedir. Kayseri’nin kalkınma serüvenini anlamak adına oldukça önemlidir. Fabrikanın kurulmasını izleyen süreç içinde kente, nitelikli ve büyük bir işgücü sağlandığı gibi fabrikanın gereksinimlerini tedarik edenler ve ürünlerini pazarlama imkanı kazananların da sermaye biriktirme olanaklarına sahip olduğu ifade edilmektedir. Başta sermaye sahipleri olmak üzere birçok kesimin bu süreçten oldukça kazançlı çıkmış gözükmektedir. Fabrika kente modern sanayi üretimini öğrettiği, başta nitelikli ve büyük bir işgücüyle bu üretimim olanaklarını sağladığı gibi kentin sermaye birikim süreçlerine de katkıda bulunmuştur. Söz konusu öykü kalkınmacı devlet tartışmalarına da katkı sunacak bir niteliktedir. Sümerbank Türkiye’nin kalkınma sahnesinden 1980’lerde çekilecekse de siyasetin ve patronaj ilişkilerinin daha da fazla etkisi altına kuruma olan bakış 1970’lerle birlikte siyasi açıdan da farklılaşmaya başlar. Dünyada ulusal kalkınmacılığın

sonu gelirken Türkiye de bu gelişmelere uygun bir yörüngeye girecektir. 1930’larda dünyadaki konjoktüre ve ülkenin zorunluluklarına uygun olarak kurulan Sümerbank yine değişen konjoktüre birlikte gerileme sürecine girecektir. 1930-1980 arasında Brezilya ve Meksika’daki kalkınmacılığı ele alan Ben Ross Schneider’a (1999) göre bu ülkelerdeki devletler Asya’daki kalkınmacı devletler ile karşılaştırıldıklarında dört temel karakteristikleriyle onlardan ayrışır. Bu karakteristikler şunlardır: Kar ve yatırımın devletçe alınan kararlara bağlı olduğu politik kapitalizm, sanayileşmenin gerekliliği üzerine baskın bir kalkınma söylemi ve bunu teşvik etmek için kullanılan devlet müdahalesi, yetişkin nüfusun çoğunluğunun siyasi olarak dışlanması ve iktidar tarafından atanan istikrarsız ve zayıf biçimde kurumsallaşmış bürokrasi. Schneider’a göre bu nitelikler arasında sonuncusu, yani siyasi ve toplumsal güç ilişkileri çerçevesinde göreve gelen atanmışların oluşturduğu bürokrasi kalkınmacı devletin Latin Amerika ve Doğu Asya versiyonlarını birbirinden ayırır. Türkiye toplumsal ilişkiler, siyasi yapı ve tarihsel açıdan Orta-Latin Amerika örnekleriyle birebir örtüşmesine de başarılı kalkınmacı devlet örneklerinden devlet kapasitesi ve etkililiği konusunda geridedir. Ayşe Buğra’nın (2008) ifade ettiği üzere ağırlıklı olarak devletin özerkliği ve devlet kapasitesi kavramları üzerinden yapılan bu kıyaslamalarda Doğu Asya ülkelerinin ekonomik başarısı bu alanlardaki başarısı üzerinden açıklanırken Latin Amerika devletlerinin bu alandaki sınırlılıkları dezavantaj olarak görülür. Bu bağlamda Türkiye ilginç bir ara örnektir. Türkiye’de devletin özerkliğini sağlayan koşulların pek çoğu mevcut iken iktisat politikası süreçleri Latin Amerika’daki tutarlılık ve süreklilikten yoksun politika süreçlerine oldukça benzemektedir. Bu değerlendirme Schneider’ın yorumu üzerinden değerlendirildiğinde bürokrasinin niteliğini düşünmek yararlı bir çerçeve sunabilir. Bu açıdan Sümerbank’ın öyküsü Türkiye’de yalnızca devlet işletmeciliğinin değil kalkınma sürecine ilişkin sorunları anlayabilmek adına da ipuçları sunmaktadır. Kalkınmacı devlet yaklaşımları devlet merkezci bakışı ve toplumsal gruplar özellikle de çıkar grupları arasındaki ilişkileri göz ardı etmesi nedeniyle eleştiriye uğrasa da analitik açıdan oldukça yararlı bir bakış sağlar. Buna karşın Hüseyin Emrah Karaoğuz’un (2022) ifade ettiği üzere pek çok çalışma Asya devletlerinin bürokratik kapasitelerini abartmanın ve gerçeklikten kopuk, idealize edilmiş bir imaj çizmenin yanlış olacağını belirtir. Her kalkınmacı devlet vakası farklıdır ve bu şekilde ele alınması gerekir. Kalkınmacı devletlere ilişkin ilk tartışmalardan bu yana bu öne sürülmektedir ve akademisyenler bugün metodolojiye dair düşüncelerinde bunu giderek daha fazla vurgulamaktadırlar. İkinci olarak kalkınmacı devleti öykününün yalnızca bir tarafına odaklanan bir okuma

üzerinden tartışmasız biçimde kabul etmek kadar vaktinden önce reddetmek için de neden yoktur.

Sonuç

Devletin mevcut şartlar altında ulusun bekası doğrultusunda ekonomide belirleyici ve etkin rol oynamasını bir zorunluluk olarak gören, bunu da dayanışmacı bir toplum teorisi zemininde düşünen bir iktisadi milliyetçilik düşüncesi Osmanlı'nın son döneminden başlayarak yönetici seçkinlerin kafasında en güçlü alternatif olarak belirmeye başlamıştı. Cumhuriyet'in miras aldığı iktisadi koşullar, kurulduğu dönemdeki şartlar ve dünya ekonomisinde yaşananlar kurucu seçkinler açısından bu iktisadi düşüncenin benimsenmesine yönelik kafalarında fazlaca soru işaretine yer bırakmıyordu. Solidarizmden etkilenen bu iktisadi anlayış liberal piyasa ekonomisine karşı mesafeliyse de sosyalizme çok daha fazla karşıydı. Özel mülkiyetin güvence altında olduğu ve serbest girişime dayanışmacılıkla çelişmediği takdirde olumlu bakılacağı vurgulanarak devlet güdümünde bir kapitalizmin ve milli bir burjuvazinin gelişiminin iktisat politikalarının amaçları arasında olduğu bu Erken Cumhuriyet döneminde sıkça vurgulanıyordu. Milli burjuvazinin, dolayısıyla özel sektörün gelişimini sağlayacak koşulların ve olanakların yaratılmasının sorumluluğu da alınıyor bunun karşılığında burjuvaziden dayanışmacılığa uygun davranmaları bekleniyordu. Bu ve benzeri iktisadi anlayışlar döneminin dünyasında kalkınma çabası içindeki başka ülkelerde de farklı yorumlara karşın kabul görmeye başlamıştı ancak uygulamadaki sonuçları henüz bilinmemekteydi. Devletin başında olduğu kalkınmacılık farklı ölçeklerde, farklı modellerle dünyada hayata geçmeye başlamıştı ancak devletlerden bazılarının neden diğerlerinden kayda değer ölçüde daha başarılı olduğunun anlaşılması ancak geriye dönük bakışla çok sonraları mümkün olacaktı. Genç Cumhuriyet'in kalkınmaya yönelik iradesi güçlüydü ve bu durum diğer kalkınmacı devletlerde olduğu gibi söyleme de açık biçimde yansımaktaydı. Ancak beşeri sermaye başta olmak üzere kaynaklar kısıtlı olduğu gibi bu alanda geçmişten miras alınan bir devlet kapasitesi olmadığı gibi kalkınma politikalarını yönetip yönlendirecek görece özerk nitelikli bir bürokratik zümre de bulunmamaktaydı. Bu sorunların hepsinin üstesinden gelinmesi gerekiyordu. Sümerbank ülkenin temel gereksinimlerinde dışarıya bağımlılığını azaltmak, tasarruf sağlamak, sanayileşmeyi başlatmak, tarım gibi başka sektörlerle bir sinerji yaratmak yanında özel sektörün gelişimine sunacağı katkılar hesaba katılarak çok misyonlu biçimde kuruldu. Bu misyon milli iktisatla ortaya konan çerçeveye uygun olarak tasarlanmıştı ve uygulamaya geçilen devletçiliğin sosyalist modellerden farklı olduğunun altı çizilmiş, kalkınma sürecinde

özel girişimlerin de desteklenmesine özen gösterilmişti. Sümerbank’ın hedefler iddialıydı ancak bunları gerçekleştirme sürecinde karşılaşılabilecek sorunlar ve sınırlılıklar başlangıçta öngörülemediği. Kayseri Bez Fabrikası örneğinde de görüldüğü üzere nitelikli bir iş gücü yaratmak ve onun devamlılığını sağlamak sanıldığından daha büyük bir sorundu. Diğer taraftan verimlilik odaklı bilimsel yönetim yöntemleri henüz benimsenmediği gibi idari bürokrasinin niteliği konusunda soru işaretleri bulunmaktaydı. Kar odaklı olmamak, verimlilik sorunlarının göz ardı edilebilmesi gibi nitelikler bu durumu daha da olumsuz hale getirmekteydi. Faaliyete geçmesinin üzerinden epeyce süre geçmiş olmasına karşın istenen sonuçların alınamıyor olması Sümerbank’ı diğer iktisadi devlet kuruluşları gibi işgücü sorununu çalışanlara daha fazla ücret, daha fazla yan hak ve yaşam koşullarını iyileştirecek bir çok olanak sunarak çözüme yoluna itmişti. Yapılan yatırımlar ve katlanılan maliyetler sonucunda işgücü sorunu çözülmüş, dönemin şartları içinde diğer işletmelerle kıyaslandığında çalışanlar yüksek bir refah seviyesine ve yaşam standardına kavuşmuştu. Sümerbank yazınında oldukça güçlü bir damar olan modernleşmeci bakışa ve bir çeşit altın çağ anlatısına konu olan mekanların gelişimi de Sümerbanklılık kimliğinin oluşumu da söz konusu bu süreçte çok şey borçluymuştu. Sümerbank Kayseri Bez fabrikası da dâhil olmak üzere benzeri tesisler için öncelikli sorun, kent içinde modernleşmeci bir işlev üslenmekten ziyade, zaten zor şartlarda kurulmuş, üretim çıktılarına ihtiyaç duyulan bu fabrikalarda çarkları verimli biçimde döndürebilmektir. Dolayısıyla ortaya konan modernleşmeci pratikler, kendi sınırları içinde başta üretim olmak üzere kendi modern nitelikte kadrolarını sağlamak üzere modernleşmeci nitelikler taşıyıcılar da, işgücü sürekliliğini sağlama ve bu işçilerin verimli hale getirilmesini hedeflemekteydi. Diğer taraftan da fabrikada ortaya konan bu modern yaşam pratikleri, kimi yorumların aksine, kent ölçeğinde modern bir toplumsal dönüşüm yaratmamıştı. Asıl etki kentin kalkınmasına ilişkindir. 1950’lerle birlikte Kayseri’de olduğu gibi başka yerlerde de millî burjuvazi sahneye çıkarken Sümerbank başta tekstil olmak üzere özel sektörün gelişimine olanak sağlayacak nitelikli personeli ve sermaye birikim süreçlerine önemli katkı sağlayacaktı. Sümerbank’ın serüvenine Türkiye’nin kalkınması içinden karşılaştırmalı bir perspektiften bakıldığında ülkenin ekonomi politikasına bağlı dönemler arası değişimlerin ve farkların etkisinin açık biçimde izlenebildiği yararlı bir pencere ile karşılaşılır. Bu pencere Türkiye kalkınmasındaki anlayış değişimlerini gösterdiği kadar kalkınmacı devlet tartışmalarına katkı sunabilecek yararlı bir örnektir. Çalışma boyunca ele alınmaya çalışıldığı üzere bu açıdan Sümerbank Türkiye’nin ilgili dönemdeki rolü ve önemiyle

geniş bir tarihsel perspektif içine oturtularak kalkınmacı devlet tartışmaları içinde farklı yönlerden ele alınabilecek bir vaka olarak ele alınmaya son derece uygun bir kurumdur. Devlet kapasitesi, görelî ve gömülü özerklik gibi farklı açılardan yapılacak sorgulamalarla Türkiye'nin kalkınma serüvenine ilişkin farklı boyutların aydınlatılması mümkündür. Buna karşın ilgili yazının kurumun öyküsünü bu çerçevede ele almakta eksik kaldığı görülmektedir.

Kaynakça

- Aktar, A. (1996). Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years, 1912 – 1925. *Boğaziçi Journal Review of Social and Administrative Studies*. Vol. 10/1-2, pp. 263-290.
- Allen, R. C. (2003). *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. New Jersey: Princeton University Press.
- Aritan, Ö. (2004). *Kapitalist / Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri - Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Asiliskender, B. (2008). *Modernleşme ve Konut; Cumhuriyet’in Sanayi Yatırımları ile Kayseri’de Mekansal ve Toplumsal Değişim*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Aytemur, J. Ö. (2010). *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945)*. İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ed: Melek Düzgüneş, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1973
- Braverman, H. (1998). *Labor and Monopoly Capital The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- Buğra, A. (2008). *Devlet ve İşadamları*. İstanbul: İletişim.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi. (29 Ocak, 1969). B: 26.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi. (4 Şubat, 1969). Cilt: 51, s: 512, Birleşim: 32, Oturum: 1.
- Ekin, N. M. (1960). Memleketimizde İşçi Devri Mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koyduğu Neticeler. *Sosyal Siyaset Konferansları IX.-X.-XI. Kitap* içinde. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0 (48) , 17-44 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiibd/issue/28008/297409>.
- Eudin, J. X. & Fisher, H. H. (1967). *Soviet Russia and the West 1920-1927 A Documentary Survey*. Stanford, California: Standford University Press.
- European Stability Initiative. (19 Eylül 2005). *İslami Kalvinistler: Orta Anadolu’da Değişim ve Muhafazakârlık*, Berlin-İstanbul. https://www.esiweb.org/sites/default/files/reports/pdf/esi_document_id_70_0.pdf.
- Göçek, F. M. (1999). *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişim*. Ankara: Ayrac Yayinevi.

- Güldöşüren, A. (2021). Türkiye’de Kurum Tarihçiliği Literatürü . Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi , 19 (37) , 395-466 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/59736/820884>
- Hanioglu, M. Ş. (2008). The Second Constitutional Period, 1908–1918. In *The Cambridge History of Turkey* (Eds. Kasaba, R.). (Vol. 4, pp. 62–111). Cambridge: Cambridge University Press. <http://doi.org/10.1017/CHOL9780521620963.005>.
- Harcave, S. (2004). *Count Sergei Witte and the Twilight of Imperial Russia: A Biography*. New York: M.E. Sharpe Inc.
- Hızal, G. S. G. (2013). *Cumhuriyetin “İlanı”*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- İnalçık, H. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnsel, A. (1996). *Düzen ve Kalkınma Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnsel, A. (2006). *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*. İstanbul: Birikim.
- Karaoguz, H. E. (2022). The Developmental State in the 21st Century: A Critical Analysis and a Suggested Way Forward. *Panoeconomicus*, 69 (1):55-72. <https://doi.org/10.2298/PAN180918005K>.
- Kayseri fabrikası (4 Mayıs, 1934). *Cumhuriyet*.
- Kayseri’de Bir Fabrikada Grev ve Lokavt Başladı. (23 Kasım 1974). *Milliyet*.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kesgin, B. (2013) *Erken Cumhuriyet Dönemi Kalkınma Arayışları ve Sovyet Deneyimi: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kılınçoğlu, D. T. (2015). *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Kırlı, E. (2017). Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Sanayiine İlişkin Önyargılı Yaklaşımlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28), 193-208 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbe/issue/38547/451960>.
- Kırlı, E. (2021). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Kalifiye İşgücü Yetiştirmeye Yönelik Hamleleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (68) , 437-462. DOI: 10.51290/dpusbe.886002.
- Koçak, H. (2012). Paşabahçe Şişe-Cam’ın İlk Yılları: “Milli Fabrika Rejimi”. *Çalışma ve Toplum*, 2 (33) , 15-48 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71798/1155210>

- Koraltürk, M. (1997). *Türkiye Ekonomisinde Bir Öncü Sümerbank*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Kotkin, S. (1993). Peopling Magnitostroi: The Politics of Demography. In *Social Dimensions of Soviet Industrialization* In (Eds.) Rosenberg, W. G. & Siegelbaum, H. L. Indiana: Indiana University Press.
- Kuran, T. (2002). *İslâm’ın Ekonomik Yüzleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuran, T. (2011). *The Long Divergence How Islamic Law Held Back in the Middle East*. New Jersey: Princeton University Press.
- Kuruç, B. (1993). *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 2. Cilt (1933-1935)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Landau, J. M. (1996). *Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1861)*. İstanbul: İletişim.
- Lenin, V. İ. (1972). The Immediate Tasks of the Soviet Government. In *Lenin’s Collected Works Volume 27, 4th English Edition* (Trans: Clemens Dutt). Moscow: Progress Publishers.
- Levi-Faur, D. (1997). Friedrich List and the Political Economy of the Nation-State. *Review of International Political Economy*, 4(1), 154–178. <http://www.jstor.org/stable/4177218>
- List, F. (1909). *The National System of Political Economy*. Çev: Sampson S. Llyod. London: Longmans, Green and Co.
- Makal, A. (2002). *Ameleden İşçiye*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ölçen, A. N. (1982). 1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları. *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi* içinde. Ankara: A.Ü. S.B.F. Ankara Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Penchev, P. D. (2016). Penchev, Pencho. (2016). Defining economic nationalism on the basis of 19th century Bulgarian experience. *History of Economic Ideas*, 24(1), 83-103. <http://www.jstor.org/stable/43924271>
- Polatoğlu, M. G. (2021). Türkiye’nin Kalkınmasında Sümerbank ve Etkinliği (1933-1987). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37, 261-306.
- Psalidopoulos, M. M. & Theocarakis, N. J. (2011). The Dissemination of Economic Thought in South-Eastern Europe in the Nineteenth Century. In Kurz, H. D. & Nishizawa, T. & Tribe, K. (Eds.), *The Dissemination of Economic Ideas*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Sağlam, D. (1967). *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

- Saybaşı, K. (1994), Mali Bunalım, İktisat Anlayışı ve Özelleştirme. *Özelleştirme Tartışmaları* içinde (Der: A. Polatoğlu). İstanbul: Bağlam.
- Schneider, B. R. (1999). The Desarrollista State in Brazil and Mexico. In *The Developmental State* (Eds: Woo-Cumings, M.). Ithaca, NY: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501720383-011>.
- Semiz, Y. & Toplu, G. (2019). Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (45) , 29-59. DOI: 10.21563/sutad.636097
- Semiz, Y. & Toplu, G. (2023). Sümerbank Ereğli Pamuklu Dokuma Fabrikası (1934-1997). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (57) , 85-112 . DOI: 10.21563/sutad.1285130.
- Sümerbank Greve Karşı Lokavt Yapıyor. (10 Ocak, 1969). *Milliyet*.
- Sümerbank Grevi. (25 Ocak, 1969). *Milliyet*.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (24 Haziran, 1942). 030-10-138-968-8, No. 28195.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Orta Anadolu Kalkınma Ajansı (ORAN). (2010) *TR72 Bölgesi 2010-2013 Bölge Planı*. https://www.oran.org.tr/images/dosyalar/20170914160744_0.pdf
- Taylor, F. W. (1919). *The Principles of Scientific Management*. Nordwood: Harper & Brothers Publishers - The Plimpton Press.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2004). *Cumhuriyet'in Harcı II: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Teksif her an yeni grevler başlatacak. (30 Ocak, 1969) *Milliyet*.
- TEKSİF (28 Ocak, 1969). *Milliyet*.
- Toprak, Z. (1998). Sümerbank Holding A.Ş. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Toprak, Z. (2012). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tuna, S. (2009). *Dünya Ekonomik Krizine Bir Cevap mı? Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)*. İstanbul: Derlem Yayınları.
- Turgay, F. (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960 . *Mülkiye Dergisi*, 46 (4) , 1029-1070 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/75040/1229824>
- Turgay, F. & Çelik, A. (2022). Toplu Pazarlıksız ve Grevsiz Bir Dönemde SEKA'da Sendikalar ve Toplu Çalışma İlişkileri (1946-1960). *Çalışma ve Toplum* , 2 (73) , 931-964 . DOI: 10.54752/ct.1097141.
- Üç Fabrika Daha Greve Hazır. (29 Ocak, 1969). *Milliyet*.
- Varga, M. (2021). The Return of Economic Nationalism to East Central Europe: Right-Wing Intellectual Milieus and Anti-liberal Resentment. *Nations and Nationalism*, 27: 206–222. <https://doi.org/10.1111/nana.12660>

- Yenal, O. (2003). *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*. İstanbul: Homer Yayınları.
- Yıldırım, S. (2008). Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri ve Uzman Heyetler, 1923-1938. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3.
- Zaifer, A. (2021). The development of the state-owned enterprises in Turkey: 1923–1980. *Journal of Historical Sociology*, 34(4), 640–651. <https://doi.org/10.1002/johs.12349>.
- Zaifer, A. (2022). *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*. Leiden: Brill Publications. doi: <https://doi.org/10.1163/9789004514492>
- Zeybekoğlu, S. (2009). Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Sanayi Komplekslerinin Mekânsal Analizi: Nazilli, Kayseri, Bursa, Eskişehir. *Fabrika’da Barınmak Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Türkiye’de İşçi Konutları: Yaşam, Me-kan, Kent* içinde (Der: Ali Cengizkan). Ankara: Arkadaş Yayıncılık.